

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

L'ESGLÉSIA ROMÀNICA DE SANT JAUME DE FRONTANYÀ

Joana Vela Turu

Tutor: Pere Beseran Ramon
Departament d'Història de l'Art
2023

Vista de la capçalera de l'església de Sant Jaume de Frontanyà, algunes cases del poble i el Cingle de les Forques.

Font: Dieuzaide, J., 1957, Bibliothèque municipale de Lyon

ÍNDEX

1. INTRODUCCIÓ	4
1.1 OBJECTIU I METODOLOGIA	4
1.2 L'ARQUITECTURA ROMÀNICA CATALANA DEL SEGLE XI	5
1.3 ESTAT DE LA QÜESTIÓ	9
2. CONTEXT HISTÒRIC I GEOGRÀFIC	13
2.1 SANT JAUME DE FRONTANYÀ VELL	13
2.1.1 LA COMARCA DEL BERGUEDÀ	13
2.1.2 DOCUMENTACIÓ RELATIVA A SANT JAUME EL VELL	15
2.1.4 RESTES ARQUEOLÒGIQUES DE SANT JAUME EL VELL	18
2.2 L'ESGLÉSIA ROMÀNICA	19
2.2.1 LA PRIMERA MEITAT DEL SEGLE XI	19
2.2.2 DEVOCIONS A SANT JAUME: VIES DE PEREGRINACIÓ	20
2.2.3 LA CANÒNICA AGUSTINIANA: SEGONA MEITAT DEL SEGLE XI I SEGLE XII	23
2.2.4 ELS SEGLES XIII-XVII	24
2.2.5 DOCUMENTACIÓ RELATIVA A L'ESGLÉSIA ROMÀNICA DE SANT JAUME FINS EL SEGLE XIV	25
2.2.6 RESTAURACIONS	26
2.2.6.1. INTRODUCCIÓ	26
2.2.6.2 LES RESTAURACIONS EN LA DÈCADA DE 1960	27
2.2.6.3 LES RESTAURACIONS ENTRE 1972 I 1982	29
2.2.6.4 LES RESTAURACIONS EN LA DÈCADA DE 1990 I ESTAT DE CONSERVACIÓ ACTUAL	30
2.2.6.5 LA INFLUÈNCIA DEL CIMBORI DE FRONTANYÀ EN LA RESTAURACIÓ DE SANTA MARIA DE RIPOLL	30
3. L'EDIFICI ROMÀNIC	32
3.1 INTRODUCCIÓ	32
3.2 CRONOLOGIA	33
3.3 CARACTERÍSTIQUES ARQUITECTÒNIQUES	34
3.5 PARAL·LELS ARQUITECTÒNICS	40
3.5.1 SANT VICENÇ DE CARDONA	43
3.5.2 SANTA MARIA DE LLUÇÀ	45
3.5.2 SANT PONÇ DE CORBERA	46
3.5.3 SANTA MARIA DE TERRASSA	47
4. CONCLUSIONS	49
5. ANNEX D'IMATGES	51
6. BIBLIOGRAFIA	57

1. INTRODUCCIÓ

1.1 OBJECTIU I METODOLOGIA

L'església de Sant Jaume de Frontanyà és un edifici paradigmàtic de l'estil romànic català. Es tracta d'un dels exemples més ben conservats dels molts que a Catalunya mostren les característiques del romànic llombard en el segle XI. L'església parroquial va formar part d'una canònica agustiniana, de la qual no han perdurat vestigis arquitectònics. Respecte les edificacions religioses contemporànies, no s'adverteix un edifici especialment ambiciós, ja que la tipologia d'una sola nau amb transsepte no presenta la complexitat de les plantes d'altres conjunts que, a l'època, tenen una estructura més desenvolupada. Tot i així, Sant Jaume pot considerar-se una arquitectura que transita les solucions del primer romànic cap a les del segon romànic pel que fa a la monumentalitat i la contundència que transmet, sobretot, en el seu alçat.

Situada a la comarca de l'Alt Berguedà, aquesta construcció realitzada entre el segon terç del segle XI i els primers anys del segle XII pertany al poble homònim. El terme municipal, dels més petits de Catalunya, es compon d'un nucli urbà molt reduït i el paisatge muntanyós de l'entorn acull masies disperses. Sobta l'emplaçament d'un monument com Sant Jaume en un indret que fins i tot podem descriure com a recòndit. Observem un contrast notable entre les dimensions de l'església i les del poble de Sant Jaume de Frontanyà, fet que magnifica l'impacte que rep l'espectador davant l'obra arquitectònica.

Els estudis que han posat el focus en el desenvolupament de l'arquitectura romànica dita «rural» al Prepirineu català posen de manifest la importància de Sant Jaume a l'hora d'analitzar l'estil llombard. Malgrat l'admiració per la bona conservació d'una obra que exemplifica el que en moltes ocasions es considera l'estil pur, en general no es planteja, pel que fa a l'empresa arquitectònica, la qüestió enigmàtica que ens provoca trobar-nos amb una arquitectura tan espectacular en una ubicació més aviat concorreguda. Aquesta observació és una de les motivacions que han portat a escollir la temàtica d'aquest anàlisi de Sant Jaume de Frontanyà, tot i que el motiu principal respon a la importància que es desprèn d'aquesta construcció en els estudis sobre romànic català.

El present treball té com a objectiu presentar una visió el més exhaustiva possible de la història i l'estil arquitectònic de l'església de Sant Jaume de Frontanyà. S'han recollit les publicacions que, siguin dedicades exclusivament al temple romànic, siguin panoràmiques sobre l'art romànic complementades amb anàlisis monogràfics, han tractat l'edifici aportant informació sobre la seva construcció. D'altra banda, s'han inclòs teoritzacions recents sobre l'arquitectura religiosa del segle XI a Catalunya. També s'han tingut en compte les primeres referències a Sant Jaume que es van fer en les investigacions inicials de la comarca del Berguedà, contextualitzades en l'interès per l'estudi del patrimoni nacional del poble català. La creació del corpus de l'arquitectura romànica de Puig i Cadafalch té els seus precedents en les monografies d'autors com Elies Rogent i en la descoberta física del país per part de l'excursionisme científic, en el cas de Frontanyà en la guia *Pirineu Català*, conreada des de finals del segle XVIII pel gènere del viatge descriptiu, on trobem a Jaume Villanueva.

La metodologia emprada s'ha desenvolupat a través d'una cerca bibliogràfica que s'ha centrat en les publicacions editades al nostre país, ja que són inexistents les monografies sobre Sant Jaume de Frontanyà fora de la Península. Així, veiem un recull de bibliografia majoritàriament en català, malgrat haver consultat excepcionalment els autors forans que, com Walter Miur Whitehill o Marcel Durliat, han aportat un treball que sistematitza el conjunt d'edificacions romàniques que aquí s'analitzen. Aquest criteri respon al fet que és aquí on trobem les investigacions que recullen tota la informació que es pugui tenir de Sant Jaume de Frontanyà.

1.2 L'ARQUITECTURA ROMÀNICA CATALANA DEL SEGLE XI

L'església de Sant Jaume de Frontanyà s'ubica a cavall de la segona meitat del segle XI i la primera meitat del segle XII. En aquest període trobem l'anomenat «romànic llombard», del qual l'església n'és representativa. L'estil és referit també com «primer art romànic» i «art romànic mediterrani o meridional» ja que existeix una diversitat de solucions romàniques contemporànies que difereixen del primer, segons el mateix Puig i Cadafalch¹ i autors més recents². L'origen de l'art llombard a Catalunya és un tema de debat ja en els primers estudis del segle XX i que perdura encara en l'actualitat. Segons Puig, la geografia del romànic llombard comprèn regions de tota Europa, creant un model amb transcendència i continuïtat molt notable, però les característiques generals del romànic en el marc europeu inclouen un marge de varietat, també a Catalunya³.

Els elements que defineixen la planta, l'alçat i la decoració d'edificis com el de Sant Jaume de Frontanyà s'atenen al prototip generalitzat que presenta la construcció de Sant Vicenç de Cardona, una de les diverses tradicions que compren el romànic català. D'altra banda, cal tenir en compte les modificacions i afegits dels segles posteriors, que inclouen les intervencions de restauració, a l'hora de valorar l'aspecte actual de l'arquitectura, en ocasions lluny del seu estat original.

Per la seva cronologia, l'església de Sant Jaume de Frontanyà es situa en el moment de transició entre els dos períodes que Puig i Cadafalch defineix per a l'estil romànic. L'autor considera que en l'últim quart del segle XI tenen lloc transformacions arquitectòniques que ja adopta l'edifici que estudiem, iniciat en la dècada del 1060, i que consolidaran el *segon art romànic* o *època comtal*, a la vegada que en conserva d'altres que es correspondrien al període anterior, el *primer art romànic* o *època reial*⁴. Aquesta transició forma part d'una visió segons la qual l'estil evoluciona de manera cronològica cap a la seva plenitud.

Al llarg de la segona meitat del segle XX i fins avui, diversos autors han aportat un estudi que s'aparta de la noció lineal i progressista de la història del romànic, tant pel que fa a la seva expansió geogràfica com pel desenvolupament dels elements arquitectònics. Així doncs, anàlisis com la de Marcel Durliat aporten una terminologia que ens parla d'una «primera edat» de l'estil que evoluciona durant la «segona edat romànica». La seva lectura considera els edificis de la primera meitat del segle XI dins de la plenitud del romànic i no com als precursors dels resultats que podem veure, per exemple, a la construcció paradigmàtica de Frontanyà⁵. Tot i així, fins a l'actualitat s'ha mantingut la terminologia del «primer art romànic» i la recent publicació de Joan Duran-Porta insereix Sant Jaume de Frontanyà en una «fase tardana de l'arquitectura del primer romànic a Catalunya»⁶.

¹ Marcel Durliat considera l'obra de Puig i Cadafalch, *La geografia i els orígens del primer art romànic*, una maduració de les seves teories que, una vintena d'anys més tard de la publicació de *L'arquitectura romànica a Catalunya*, matisa aquesta qüestió. Durliat, M., *Existeix un art romànic català?. Reflexions sobre l'arquitectura catalana del segle XI*. Opera Minora: Barcelona, 1988, pp. 21-22.

² Adell, J. A., *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Els llibres de la Frontera: Barcelona, 1986, p. 13; Durliat, M., *Existeix un art romànic català?. Reflexions sobre l'arquitectura catalana del segle XI*. Opera Minora: Barcelona, 1988, pp. 102-103; Barral, X., *L'arquitectura religiosa d'època romànica a Catalunya (segles xi-xiii): balanç i notes crítiques*. Catalan Historical Review [en línia], vol. 4, 2011, p. 192, <https://publicacions.iec.cat/>.

³ Adell, J. A., *op. cit.*, 1986, p. 12.

⁴ Barral, X., *Josep Puig i Cadafalch (1867-1956): de la vida pública a l'erudició acadèmica*. A: Josep Puig i Cadafalch, *escrits d'arquitectura, art i política*. Institut d'Estudis Catalans: Barcelona, 2003, p. 46.

⁵ Durliat, M., *op. cit.*, p. 103.

⁶ Duran-Porta, J., *Sant Jaume de Frontanyà*. A: Pérez J. M. (dir.), *Enciclopèdia del Romànic a Catalunya*. Vol. I, Barcelona. Fundació Santa Maria la Real: Palència, 2014, p. 745.

El replantejament del desenvolupament de l'arquitectura religiosa del segle XI no fa dubtar, però, de la posició de l'església de Sant Jaume com a exemple notable de les solucions del romànic. Aquesta consideració és ja present en les teories de Puig i Cadafalch, que la descriu com una de les esglésies més complertes de l'època dins del tipus d'«església rural»⁷ —una etiqueta seguida també per Whitehill⁸, continuant per l'afirmació d'Eduard Junyent, que parla d'«un dels millors exponents de l'arquitectura del segle XI»⁹ i per la valoració de Joan Albert Adell, que la defineix com «un dels edificis més perfectes i proporcionats de l'arquitectura llombarda»¹⁰.

En termes generals, J. A. Adell ens planteja com l'arquitectura paleocristiana influenciaria sobretot en els elements horitzontals, preeminents respecte els verticals, així com l'estil dels edificis romans aporten una articulació rítmica en la construcció que elimina els elements antropomòrfics i clàssics. Per altra banda, l'estil bizantí, que cerca la verticalitat elevat grans cúpules, també és absorbit en la síntesi que conforma el romànic en temps medievals a Occident¹¹. Les publicacions més recents mantenen la consideració de les influències exteriors europees, però insisteixen en la repercussió de solucions locals de la primera època d'auge del romànic als comtats catalans del segle X per a la configuració de la tipologia constructiva posterior a l'any mil¹². Això és, una major consideració per l'arquitectura dels segles precedents, amb exemples com el de Sant Miquel de Cuixà que, havent iniciat una renovació de la basílica paleocristiana, començava a reformular les estructures del període altmedieval¹³. Tot i que el romànic presenti innovacions tecnològiques en aspectes com la talla de la pedra, la tradició constructiva del primer romànic, fins i tot del preromànic, perdurà i originarà més d'un model estilístic en el romànic a Catalunya¹⁴.

En relació a l'obertura al món per part de la infraestructura religiosa del territori català, es consideren tres vies de contactes exteriors: Roma, Cluny i el nord d'Itàlia. Conseqüentment, per aquestes vies circularan models arquitectònics que influirán en la gestació de l'estil. L'arquitectura romànica no rep com a novetat les solucions que podem trobar a Roma sinó que beu del substrat romà que, en les construccions preromàniques, va fer evolucionar l'art de l'antiguitat tardana cap a les fórmules romàniques, integrant-ne les tècniques constructives que van bastir els murs de pedra i van dibuixar els perímetres de les naus rectangulars. La denominació de l'art romànic prové d'aquest origen, per bé que la primera historiografia de l'art afirmava en un inici una recuperació de l'art romà que avui té els matisos que comentem. Pel que fa a la difusió de Cluny a Catalunya, sumat al fet que les filiacions entre l'abadia borgonyona i els monestirs

⁷ Goday, J., Falguera de, A., Puig i Cadafalch, J., *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Vol. II: Del segle IX al XI. Ed. facsím., 2001. Institut d'Estudis Catalans: Barcelona, 1911, p. 266.

⁸ Whitehill, W. M., *Spanish romanesque architecture of the eleventh century*. Oxford University Press: Oxford, 1968, p. 107.

⁹ Junyent, E., *Catalunya Romànica. L'arquitectura del segle XI*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat: Barcelona, 1975, pp. 113-121.

¹⁰ Adell, J. A., *Sant Jaume de Frontanyà*. Catalunya Romànica, XII: El Berguedà. Enciclopèdia Catalana: Barcelona, 1984, p. 474.

¹¹ Adell, J. A., *L'arquitectura romànica a Catalunya*, op. cit., p. 11.

¹² Duran-Porta, J., *Panorama de la arquitectura románica en Cataluña*. Enciclopedia del Románico en Cataluña: Barcelona, 2015, pp. 85-86.

¹³ Barral, X., *L'arquitectura religiosa d'època romànica a Catalunya...*, op. cit., p. 185.

¹⁴ Carbonell, E., *L'arquitectura religiosa a Catalunya a l'entorn de l'any 1000*. Monestirs i territori: 1200 aniversari de la fundació del monestir de Sant Esteve de Banyoles. Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles: Banyoles, 2013, p. 120.

catalans són molt poques, últimament s'ha deixat de considerar una influència notable en l'arquitectura del romànic, el qual és vist com un art local que expandeix models a través de petites regions¹⁵.

Finalment, es tenen en consideració els exemples de l'àrea geogràfica de l'Europa meridional, que compren també el nord d'Itàlia. Però s'ha deixat enrere la idea que aquesta arquitectura de trets comuns, compartit a través d'elements com la volta de canó o la decoració que presenta franges verticals i arqueries cegues, provenen exclusivament dels periples dels arquitectes de la Llombardia. La creació de l'estil llombard de la mà d'aquests mestres es basava en la documentació que es conserva segons la qual diversos contractes del segle XII a Catalunya mostra el seu treball a la península. Fins i tot aquesta dada havia generat la teoria que les seves obres s'havien estès pel territori europeu on podem trobar edificacions romàniques, però ja hem definit les influències que van generar aquest art comú, que aglutina també les particularitats pròpies de cada regió¹⁶. Així doncs, avui es rebutja l'existència de l'estil anomenat llombard, considerat com una definició incòmode tal com explica Duran-Porta; per una banda, s'ha comprovat que la documentació relativa a picapedrers llombards a Catalunya és gairebé inexistent i, per l'altra, l'argument que afirma que van importar un nou sistema constructiu no encaixa amb el fet que, en el primer romànic i durant tot el segle XI, la innovació tecnològica va permetre precisament un treball de la pedra que no requeria la presència d'especialistes¹⁷. La hipòtesi actual, tot i que mantinguin una relació directa de l'arquitectura catalana amb la Llombardia, s'inclina per buscar l'intercanvi de tradicions constructives i estilístiques en els contactes entre centres monàstics concrets que van compartir interessos i la voluntat d'establir trets característics per a l'arquitectura¹⁸.

El resultat de tot plegat no és només una mateixa línia evolutiva sinó un traçat de continuïtat i convivència de fórmules durant el segle XI, motiu pel qual podem tractar tant les solucions llombardes de Sant Vicenç de Cardona com la tradició clàssica de Sant Pere de Rodes en un mateix període de desenvolupament de l'arquitectura romànica catalana. Sant Jaume de Frontanyà s'ubica en la línia del primer exemple i en la seva època, mig segle més tard, ja s'hi afegeix la recerca monumental que va enriquir aquests models estructurals consolidats, a través de característiques provinents de la zona de la Provença i del Llenguadoc¹⁹. És sobre aquestes estructures que s'expandeixen les decoracions dites «llombardes» per les façanes que trobem, encara poc desenvolupades, a Sant Jaume.

Pel que fa a la percepció actual del temple romànic cal parlar de la concepció que els primers estudis arqueològics i historiogràfics va transmetre des del segle XIX i al llarg de la primera meitat del segle XX. La recuperació del passat medieval a Catalunya va iniciar-se amb les reconstruccions d'Elies Rogent, qui va crear una teoria que va ser recollida pels historiadors del segle XX. Actualment, l'imaginari sobre l'aspecte dels edificis romànics torna a incloure la policromia que recobria originalment els murs que, erròniament, s'havien despul·lat de tot revestiment per mostrar la pedra vista. Dins d'aquest debat podem incloure també el tema de l'escultura arquitectònica en el romànic, inexistent en l'estil llombard segons Puig i Cadafalch. La manca d'escultura a l'església de Sant Jaume de Frontanyà exemplificaria aquest fet, ja que l'autor el

¹⁵ Barral, X., *L'escultura romànica de les canòniques agustinianes*. Llombard, Estudis d'art medieval. Institut d'Estudis Catalans: Barcelona, vol. XII, 1999-2000, pp. 56-57.

¹⁶ Barral, X., *L'art romànic català a debat*. Edicions 62: Barcelona, 2009, pp. 132-133.

¹⁷ Duran-Porta, J., *Panorama de la arquitectura románica en Cataluña*, op. cit., 2015, p. 91.

¹⁸ Barral, X., *Arquitectura religiosa antiga i medieval*. A: VV. AA., *Ars Cataloniae* vol. IV. Edicions l'Isard: Barcelona, 1999, p. 89.

¹⁹ Barral, X., *L'art romànic català a debat*, op. cit., p. 139.

considera com un edifici perfectament acabat²⁰. La contextualització estilística de Sant Jaume, però, es veu reformulada per tesis com les de Marcel Durliat, que emplaça l'escultura monumental ja a mitjan segle XI en construccions com les de Sant Pere de Rodes o Sant Martí del Canigó, tot i que sigui d'un desenvolupament menor a la del segle XII²¹.

Joan Duran-Porta ha parlat recentment sobre l'evolució que es dona, en la segona meitat del segle XI, en l'arquitectura religiosa, els aspectes essencials de la qual són comprovables a Sant Jaume de Frontanyà. En termes generals parlem, en primer lloc, de l'aparell tecnològic que ofereix una talla de la pedra cada cop més acurada, a l'hora que fa servir progressivament uns carreus més grans. Conseqüència d'això trobem l'articulació decorativa dels paraments, una incorporació estètica ja vista en el primer romànic que agafa cada cop més importància. No hi ha una modificació significativa dels ideals estructurals que ja segueixen els edificis del primer romànic, entre els quals trobem les cobertes de pedra, la planta de creu llatina, el gran transsepte i el triple absis.

Per últim i segurament dels trets més significatius que fan remarcable la construcció de Sant Jaume, hem de considerar la sensació de monumentalitat i d'harmonia formal que transmet l'edifici, aconseguida sobretot a través de la disposició dels volums, la contundència dels murs i la seva proporcionalitat en l'alçat vertical. La capçalera de Sant Jaume de Frontanyà sembla un primer pas cap al format monumental que prendran les esglésies posteriors amb deambulatori i capelles radials, si més no per la potència que desprèn tot i no fer ús encara d'aquesta tipologia. De fet, Duran-Porta apel·la a les úniques capçaleres amb deambulatori que, en el segle XII, transformen l'estructura tradicional del primer romànic, exemples puntuals dins de les línies de continuïtat en el pas del primer romànic cap al romànic ple: Sant Joan de les Abadesses i Sant Pere de Besalú. Es parla d'una solució amb connotacions simbòliques de prestigi, que posteriorment sí que es desenvoluparan en consonància amb les necessitats funcionals i litúrgiques²².

²⁰ Goday, J., Falguera de, A., Puig i Cadafalch, J., *op. cit.*, p. 555.

²¹ Durliat, M., *op. cit.*, p. 102.

²² Duran-Porta, J., *Panorama de la arquitectura románica en Cataluña*, *op. cit.*, p. 103.

1.3 ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Realitzar un estat de la qüestió en referència a l'església de Sant Jaume de Frontanyà és una feina minuciosa pel fet que existeixen poques publicacions dedicades específica i exclusivament a la construcció romànica del complex de Sant Jaume. La present recerca bibliogràfica s'atén a les obres que s'han produït i traduït a la Península Ibèrica, per bé que és on l'arquitectura romànica del Berguedà ha pogut ser treballada amb més profunditat i deteniment. En l'actualitat, hem de recórrer a les monografies que configuren les obres enciclopèdiques que tracten les qüestions fonamentals del romànic català, editades des de la dècada de 1980 fins la dècada de 2010. La de Sant Jaume s'inclou en el volum XII de la *Catalunya Romànica*, dedicat a la comarca del Berguedà i publicat el 1984²³, i en el primer dels tres volums que l'*Enciclopèdia del Romànic a Catalunya* dedica a Barcelona, publicat el 2014²⁴. Els treballs corresponen a Joan-Albert Adell, Rosa Serra i Jordi Vigué per la primera i a Joan Duran-Porta per la segona. Dins d'aquesta primera cerca bibliogràfica per la matèria «Sant Jaume de Frontanyà» és important destacar, tot i no tractar-se d'articles especialment exhaustius, els articles de la revista trimestral *L'Erol: revista cultural del Berguedà*. No s'hi han publicat monografies sobre l'església romànica de Sant Jaume però sí que és tractada per Manuel Riu dins del número 41 de 1993, *400 Anys del Bisbat de Solsona*²⁵ i apareix en la publicació de Josep Carreras i Glòria Roset, tot i que en menys mesura, del mateix any²⁶.

En general, dins del període precisat, les aportacions dels treballs publicats encara es consideren vigents i és per això que, tot i que no trobem cap més estudi monogràfic sobre Sant Jaume de Frontanyà a banda dels fins ara esmentats, podem afegir alguns exemples de treballs enciclopèdics que l'inclouen en parlar de l'arquitectura catalana del segle XI. En el volum I de la *Història de l'art català*, Núria de Dalmaes i Antoni José Pitarch²⁷ realitzen una anàlisi de l'arquitectura entre els segles IX i XII en la qual el discurs es desenvolupa a partir dels elements arquitectònics, que fan agrupar i comparar els edificis en funció de les seves característiques. En concret, Sant Jaume de Frontanyà és mencionat sobretot per la tipologia de la seva planta i pel tractament exterior de la seva façana, en un treball comparatiu de les esglésies més significatives del període romànic català. Per altra banda, l'obra *Art de Catalunya-Ars Cataloniae*, dirigida per Xavier Barral i publicada el 1999, dedica el quart volum a *Arquitectura religiosa antiga i medieval*. Sant Jaume no apareix en els estudis monogràfics però les referències que hi trobem són prou significatives com per a tenir en compte aquesta publicació²⁸.

Pel que fa a les aportacions que actualment es tenen en consideració dins el debat encara obert sobre la definició del romànic català, Sant Jaume de Frontanyà apareix en els treballs de Marcel Durliat. És interessant com, en la seva obra de 1988, es deté en contextualitzar els edificis a través dels quals articula

²³ Adell, J. A., Serra, R., Vigué, J., *Sant Jaume de Frontanyà*. A: VV. AA., *Catalunya Romànica*, XII: El Berguedà. Enciclopèdia Catalana: Barcelona, 1984, pp. 468-474.

²⁴ Duran-Porta, J., *Sant Jaume de Frontanyà*. A: Pérez J. M. (dir.), *Enciclopèdia del Romànic a Catalunya*. Barcelona, vol. I. Fundació Santa Maria la Real: Palència, 2014, pp. 745-751.

²⁵ Riu, M. *Les antigues canòniques de l'àmbit del bisbat de Solsona*. Erol, L': revista cultural del Berguedà, 1993, n. 41, pp. 23-29.

²⁶ Carreras, J.; Roset, G., *El patrimoni artístic i arquitectònic del bisbat de Solsona*. Erol, L': revista cultural del Berguedà, 1993, n. 41, pp. 87-96.

²⁷ Dalmaes, N. de, José i Pitarch, A., *Història de l'art català*. Vol. I, *Els inicis i l'art romànic. Segles IX-XII*. Edicions 62: Barcelona, 1986.

²⁸ Barral, X., *Arquitectura religiosa antiga i medieval*. A: VV. AA., *Ars Cataloniae* vol. IV. Edicions l'Isard: Barcelona, 1999, pp. 88-91.

el seu recorregut, incloent l'església que ens ocupa²⁹. En aquesta mateixa línia trobem les aportacions de Xavier Barral, estudiós que a més de dirigir obres col·lectives és l'autor de publicacions sobre art medieval des de la dècada de 1990. En *L'art romànic català a debat* presenta les qüestions principals relatives a la definició de l'estil i fa menció de Sant Jaume de Frontanyà³⁰.

Anterior al període de publicacions que hem establert per a la bibliografia completa actual en quant a l'estudi de Sant Jaume de Frontanyà trobem encara algunes publicacions entre les dècades de 1940 i 1980 que, tot i tractar-se de reculls generals sobre arquitectura romànica, ens ofereixen un capítol o apartat que individualitza la nostra església. És el cas dels escrits de la *Catalunya Romànica* de Mossèn Eduard Junyent, publicats el 1975 però que parteixen de dos volums publicats quatre anys abans sota el mateix títol. Després d'una introducció general, que fa un repàs per les teories fins a ell establertes sobre aquest art i presenta el context històric de la Catalunya medieval, la vista de l'arquitectura romànica es desenvolupa a través del tractament monogràfic dels exemples arquitectònics més importants, influents i de més recorregut historiogràfic dins del segle XI. Així, trobem un resum de la història i de la descripció de l'edifici de Sant Jaume de Frontanyà com un dels capítols que estructuren el discurs de Junyent³¹.

De fet, Eduard Junyent sintetitza en els seus treballs la monografia del 1967 elaborada per Francesc Martínez Solsona³², tan sols un any després de la seva publicació, en la sèrie *La España románica*. En el volum sisè, dedicat a Catalunya i editat el 1968, Junyent presenta un seguit de petites monografies complementades per imatges a plana sencera i esquemes planimètrics que detallen amb precisió les dimensions de cada edifici, també l'església de Frontanyà³³. Martínez Solsona és, juntament amb Ramon Vinyeta, gairebé l'únic autor que dedica íntegrament un llibre a la història i a l'arquitectura del complex de Sant Jaume de Frontanyà, posant especial èmfasi en el recull de documentació relativa a l'església parroquial i al monestir per poder contextualitzar la construcció romànica. La informació i la recerca aportada per Martínez Solsona és traslladada també a les monografies actuals. El segon escriptor va editar, el 1978, el llibre *Sant Jaume de Frontanyà i l'alta vall del riu Merlès*³⁴. Igual que el títol *Sant Jaume de Frontenyà, mil anys d'història i geografia*, s'atén a una voluntat divulgadora de les tradicions i la història de la Catalunya Vella a través dels seus pobles. El caràcter, si es vol, pròxim a les guies excursionistes i al públic no especialitzat, és compartit en les dues monografies. No obstant, això no resta rigorositat a les obres i al treball profund de recerca i de contextualització històrica que els dos escriptors fan de l'art romànic respecte l'entorn geogràfic de Frontanyà.

Si retrocedim encara uns anys més, les referències a Sant Jaume de Frontanyà en les compilacions enciclopèdiques realitzades a Espanya ens fan citar la col·lecció *Ars Hispaniae: historia universal del arte hispánico*. Tot i que pertanyi a un moment anterior, és important per ser una panoràmica de l'art hispànic que es deté en la nostra església. En el cinquè volum, *Arquitectura y escultura románicas*, editat el 1948,

²⁹ Durliat, M., *Existeix un art romànic català?. Reflexions sobre l'arquitectura catalana del segle XI*. Opera Minora: Barcelona, 1988, pp. 85-88.

³⁰ Barral, X., *Debats sobre l'arquitectura romànica. A: L'art romànic català a debat*. Edicions 62: Barcelona, 2009, pp. 129-149.

³¹ Junyent, E., *L'exemple de Frontanyà. A: Catalunya romànica. L'arquitectura del segle XI*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat: Barcelona, 1975, pp. 111-121.

³² Martínez Solsona, Francesc, *Sant Jaume de Frontenyà, mil anys d'història i geografia*. Editorial Montblanc, Granollers: 1967.

³³ Junyent, E., *La España Románica*, vol. VI, *Cataluña /1*. Ediciones Encuentro: Madrid, 1980, pp. 158-177.

³⁴ Vinyeta, R., *Sant Jaume de Frontanyà i l'alta vall del riu Merlès*. Celblau: Torelló, 1978.

Juan Antonio Gaya i Josep Gudiol aporten la imatge de l'exterior de la capçalera de Sant Jaume en el capítol dedicat a la influència llombarda en el primer art romànic³⁵. Seguint en les contribucions a la historiografia del romànic català en els anys 40' remetem a l'historiador anglès Walter Muir Whitehill, de qui es va publicar *L'art romànic a Catalunya. Segle XI* el 1973, traducció corresponent a la part dedicada a Catalunya de l'original *Spanish romanesque architecture of the eleventh century*³⁶. El segon capítol del text editat per primer cop el 1941 tracta específicament les característiques de les esglésies del primer romànic conservades a Catalunya des dels inicis de l'estil fins al que considera la «transició cap al segon estil romànic». L'anàlisi planteja sis subcapítols monogràfics d'edificis concrets; Sant Jaume de Frontanyà, però, l'hem de cercar en el capítol que aplega les «Esglésies de planta de creu», on trobarem fotografies dels alçats de la majoria de les esglésies que hi apareixen tot i que, principalment, Whitehill plantegi una comparació a partir de la tipologia de les plantes.

Els reculls generals sobre l'art romànic llombard a Catalunya d'entre els anys 1940-1980 recullen els estudis que, a principis del segle XX, ja havien iniciat un procés cartogràfic en el camp de l'arquitectura religiosa del territori català. Ens referim als treballs de Puig i Cadafalch, màxim exponent de l'estudi sobre el romànic a Catalunya. Sant Jaume de Frontanyà apareix contextualitzada en el segon volum dels tres que componen *L'arquitectura romànica a Catalunya*, publicat el 1911, un treball de catalogació, ordenació i sistematització del panorama romànic, encara en un moment incipient d'exploració, recuperació, valoració i restauració dels vestigis³⁷. L'obra va ser publicada entre 1909 i 1918 amb la col·laboració de Antoni de Falguera i Josep Goday, autors que van ajudar en la creació d'aquesta pauta per les futures investigacions, a la vegada fent la funció encara avui de catàleg monumental de l'arquitectura catalana fins la baixa edat mitjana. És per aquest motiu que es segueixen reflectint en els estudis actuals els materials planimètrics que van ser realitzats en aquest moment.

L'empresa de Puig i Cadafalch seguia la línia de l'estudi monogràfic que, sobre base local i centrat a l'entorn d'un monument, ja havien posat el punt de mira en les construccions de caràcter religiós en l'època d'Elies Rogent, pioner dels viatges al Pirineu. Sant Jaume de Frontanyà pren una importància significativa en les investigacions d'aquest últim autor, com podem comprovar a través de la publicació *Santa María de Ripoll. Informe sobre las obras realizadas en la basílica y las fuentes de la restauración*³⁸; el cimbori de Sant Jaume serà la principal referència per a la restauració del de Ripoll. Immediatament posteriors a les excursions científiques de Rogent, les guies del *Pirineu català*, obra magna de Cèsar August Torras, publiquen el 1905 un volum anomenat *Bergadà: valls altes del Llobregat*³⁹. La primera guia excursionista de la comarca, precedida per les publicacions del Centre Excursionista de Catalunya⁴⁰, ens permet emmarcar Sant Jaume de Frontanyà en els límits naturals, en els itineraris i en la imatge visual del

³⁵ Gaya, J. A., Gudiol, J., *Arquitectura y escultura románicas*, vol. V. A: *Ars Hispaniae. Historia universal del arte hispánico*. Editorial Plus Ultra: Madrid, 1948, p. 30.

³⁶ Whitehill, W. M., *Chapter XII. Cross-plan churches. A: Spanish romanesque architecture of the eleventh century*. Oxford University Press: Oxford, 1968, pp. 100-114.

³⁷ Goday, J., Falguera de, A., Puig i Cadafalch, J., *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Vol. II: Del segle IX al XI. Ed. facsím., 2001. Institut d'Estudis Catalans: Barcelona, 1911, pp. 264-266.

³⁸ Rogent, E., *Santa Maria de Ripoll. Informe sobre las obras realizadas en la Basílica y las fuentes de la restauración*. Impr. de la viuda é hijos de J. Subirana: Barcelona, 1887.

³⁹ Torras, C. A., *Itinerari n. 44, De La Pobla a Sant Jaume de Frontanyà. Bergadà: valls altes del Llobregat*. Tipografia l'Avenç: Barcelona, 1905, pp. 142-148.

⁴⁰ Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya, *Excursió a Alps. Santuari de La Quar, Vilada y Sant Jaume de Frontanyà*. Centre Excursionista de Catalunya: Barcelona, 1903, n. 102, pp. 169-194.

seu entorn fa més de cent anys, a més de descripcions que poden servir per a la reconstrucció històrica del monument.

En la línia de l'excursionisme científic podem rescatar, en la recerca de referències primerenques de Sant Jaume de Fontanyà, la publicació del *Viage literario a las iglesias de España* per Jaume Villanueva, una empresa de vint-i-dos volums amb transcripcions de la documentació original trobada en diòcesis i arxius episcopals. Si bé no ens proporciona una descripció formal de l'església, Villanueva va realitzar en el desè volum, amb data de 1821, un catàleg, d'una rigorositat relativa tenint en compte la influència dels seus interessos personals i el temps i les facilitats de què disposava, dels bisbes d'Urgell a partir de les notícies consultades en els manuscrits. És aquí on trobem un recull de documents que filen la història del territori de la Marca Hispànica, incloent la referència a la consagració de Sant Jaume Vell pel bisbe Nantigís⁴¹, en un estudi dels documents que després serviran per contextualitzar i explicar l'empresa arquitectònica del primer romànic.

⁴¹ Villanueva, J., *Viage literario a las iglesias de España*. Imprenta de Oliveres: Valencia, 1821, vol. X: *Viage a Urgel*, p. 84.

2. CONTEXT HISTÒRIC I GEOGRÀFIC

La història de la canònica de Sant Jaume de Frontanyà té els seus inicis en l'antiga església de Sant Jaume de Frontanyà Vell, erigida en els primers anys del segle X, segons l'acta de consagració conservada a l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell. Al cap de poc més d'un segle, la petita parròquia preromànica ja no devia respondre ni a les necessitats espirituals ni materials del lloc de Frontanyà i són aquests els motius que justifiquen la construcció de la nova església romànica, durant els primers anys del segle XI. El fet que, en un moment determinat, Sant Jaume Vell quedés petita és simptomàtic d'una comunitat cristiana activa i creixent però, malgrat tot, no es tenen documents suficients per a afirmar amb certesa que l'organització monacal que actuaria com a centre religiós de la zona, regularitzat a títol de canònica agustiniana al 1140, ja funcionés en aquest primer temple⁴².

2.1 SANT JAUME DE FRONTANYÀ VELL

Resulta rellevant tenir en compte les característiques de la parròquia primitiva i originària del culte a Sant Jaume en l'indret de Frontanyà ja que les construccions en el segle X a la Catalunya de l'època són la base per al romànic ple desenvolupat dècades més tard. Així doncs, el següent apartat consta d'una aproximació del context històric en el qual s'ubica Sant Jaume de Frontanyà Vell: el repoblament del Berguedà en els segles IX i X.

A mode d'incís podríem valorar, en relació amb l'existència d'una vida religiosa comunitària en l'etapa dels segles IX i X, l'existència d'un grup de preveres que s'encarregaven de la parròquia primerenca, tot i no formar un monestir, a la manera dels *minsters* que s'ocupaven d'aquest tipus de serveis en les anomenades «esglésies mare» d'Anglaterra. Parlaríem d'esglésies rurals que feien la funció de lloc central en l'època anterior al desenvolupament de les parròquies del segle X, tal i com entenem que es desenvolupava en un primer moment Sant Jaume de Frontanyà, un centre religiós que propiciava els vincles entre la comunitat⁴³.

2.1.1 LA COMARCA DEL BERGUEDÀ

El territori del Berguedà es divideix en dos sectors de característiques naturals molt diferenciades, unides per l'eix de nord a sud que marca el Llobregat. La zona que ens ocupa es correspon amb el sector nord de la comarca, en el relleu muntanyós del Prepirineu. Així, trobem alçades importants, valls estretes i pendents accentuats en serres com les d'Ensija, del Verd, el Pedraforca, del Cadí i del Moixeró i els rasos de Peguera, totes elles per sobre dels dos mil metres. Arribar a l'emplaçament de Sant Jaume de Frontanyà Vell és costós, un indret que es troba enmig del Faig i Branca i el Pla de la Lleona, sota el Pla del Calvari. El trasllat de les funcions parroquials al nou edifici de Sant Jaume de Frontanyà, al bell mig del terme municipal actual, va millorar-ne l'accessibilitat.

El poblament humà en la zona del Berguedà acollia, en temps dels ibers, la tribu dels *bergistani*, que va ser sotmesa pels romans a partir del segle III aC, moment en què es data el primer castell del territori. La romanització del lloc va tenir prou influència tenint en compte que abasta set segles i hi trobem l'origen

⁴² Serra, R., Vigué, J., *Sant Jaume de Frontanyà*. A: VV. AA., *Catalunya Romànica*, XII: El Berguedà. Enciclopèdia Catalana: Barcelona, 1984, p. 470.

⁴³ Bolòs, J., *Els orígens medievals del paisatge català. L'arqueologia del paisatge com a font per conèixer la història de Catalunya*. Institut d'Estudis Catalans: Barcelona, 2004, pp. 127-140.

etimològic de la paraula «Frontanyà»⁴⁴, esmentada com a cognom de baró i provinent del llatí *fronto*, «front» i el diminutiu *-inus*.

Tot i els dominis visigot i àrab posteriors, el tipus d'assentaments van ser sempre dispersos i no van originar un nucli significatiu a Frontanyà; en els temps de la primitiva església, s'esmenta en la seva consagració una «vila», donant a entendre l'existència d'un llogarret amb diverses masies més o menys juntes⁴⁵. La construcció de Sant Jaume de Frontanyà Vell i la disposició del poblament al seu entorn s'expliquen a través de les tasques de conquesta i repoblament per part de comtes i eclesiàstics en del context carolingi.

A causa dels conflictes de la conquesta musulmana, la població havia retrocedit de les zones més urbanitzades de Catalunya trobant refugi a la muntanya; el sud del país va convertir-se en terra de confrontació directa entre francs i sarraïns, i aquests últims van continuar les ràtzies per tal de recuperar o saquejar les ciutats que havien passat a mans dels francs. La tendència, doncs, a principis del segle IX, era la d'allunyar-se de la plana i dels camins més concorreguts, dinàmica que també trobem a la terra del Berguedà, lliurada juntament amb el comtat de la Cerdanya a Carlemany el 789. En aquest context situem la repoblació de la Catalunya Vella, sota la protecció militar de Carlemany. Durant el segle X trobem una fragmentació i diferenciació social entre els petits propietaris pagesos i les famílies riques vinculades al sobirà franc que, cada cop més influents, esdevindrien dirigents i amb un poder hereditari.

Pel que fa a les zones més inhòspites de l'àmbit prepirinenc, les condicions de la duresa de la terra i la solitud vers les possibles ràtzies sarraïnes van originar comunitats rurals més enllà de la divisió familiar i el vincle de sang. Les relacions es basaven en la col·laboració i l'ús comunal de les pastures i el bosc. És aquí on es forja la importància de l'església parroquial com a símbol de la comunitat, un vincle que enfortia aquests costums humans i aportava una sensació de consol i unió dels habitants d'aquests llocs tan remots⁴⁶. És per això que no es pot separar l'èxit del monacat en les condicions de vida que acabem de descriure, ja que esdevenia essencial una nova forma de solidaritat. Aquesta forma es materialitzava en els lligams religiosos entre l'abat i el grup colonitzador, sovint agrupacions de pagesos amb vocació religiosa.

La comunitat monàstica va ser fonamental en l'organització territorial de la Catalunya Vella, una repoblació que s'inicia cap als anys trenta del segle IX pel que fa al *pagus* de Berga, encara pertanyent al comtat de la Cerdanya. La tria del lloc per a la construcció dels primers monestirs i parròquies en territori muntanyenc es determinava, en la majoria dels casos, en sectors apartats, ja fos per la busca d'un major recolliment espiritual, ja fos per l'atracció espiritual d'una zona amb un passat religiós, el qual també podia facilitar la consecució de títols de propietat pertanyents al clergat. Així, no ens ha d'estranyar que Sant Jaume de Frontanyà Vell es situés en una zona erma i escassament poblada, per bé que es correspon amb la casuística de la colonització a través de les *cellae*, esglésies parroquials allunyades respecte els monestirs però que en depenien i que van servir per fer néixer noves agrupacions humanes⁴⁷. Aquesta va ser una

⁴⁴ En els antics manuscrits conservats, els quals es remunten al segle sisè, la toponímia apareix indistintament escrita d'aquestes tres maneres: Frontinyà, Frontanyà i Frontenyà. Tot i que Martínez Solsona referència el lloc amb el terme «Frontenyà» i Puig i Cadafalch parla de «Frontinyà», actualment el municipi consta oficialment com a Sant Jaume de Frontanyà. Martínez Solsona, F., *Sant Jaume de Frontanyà, mil anys d'història i geografia*. Editorial Montblanc, Granollers: 1967, pp. 14-15.

⁴⁵ *Acta de consagració de l'església de Sant Jaume de Frontanyà* (Trad. P. Sallés). A: VV. AA., *Catalunya Romànica*, XII: El Berguedà. Enciclopèdia Catalana: Barcelona, 1984, pp. 469-471.

⁴⁶ Martínez Solsona, F., *op. cit.*, p. 21.

⁴⁷ Salrach, J. M., *Història de Catalunya* (Pierre Vilar dir.). Vol. II, *El procés de feudalització, segles III-XII*. Edicions 62: Barcelona, 1987, p. 195.

conjectura d'interessos marcats tant per la unió de la iniciativa pública i com per la iniciativa privada: la cessió de terres per part del comte, que sol·licitava preceptes per la nova comunitat, incentivada per individus emprenedors amb recursos materials, homes devots sense cap càrrec eclesiàstic o bé monjos-pagesos emigrants de zones muntanyenques properes. No queda clar que aquesta última fos l'origen de la hipotètica comunitat monàstica a Sant Jaume de Frontanyà Vell. En tot cas, sí que s'atenia a la definició de les anomenades *cellae* en tant que va complir, més enllà del tipus de funcions religioses, amb la finalitat colonitzadora de la trama d'esglésies parroquials: fixar i cristianitzar un nucli de població.

L'empresa de la primera parròquia a Frontanyà la inscrivim en el govern dels fills de Guifré el Pilós, continuadors de la tasca repobladora del seu pare, l'anomenada Marca de Berga (vegi's l'annex d'imatges, figura 2). Són els germans Guifré II Borrell, comte de Barcelona, Girona i Osona, i el comte Miró II el Jove, comte del Conflent, la Cerdanya i el Berguedà, els que consten com a acompanyants del bisbe Nantigís d'Urgell (900-914), a més d'«una multitud formada per abats, sacerdots, altres clergues i laics»⁴⁸, a la cerimònia de consagració de l'església de Sant Jaume de Frontanyà. L'acte s'inscriu en un context de restauració eclesiàstica i es pot relacionar amb l'itinerari episcopal que l'any 899, va realitzar el bisbe Nantigís. Es té constància que va intervenir en la consagració de fins a divuit parròquies i esglésies monacals que havien sigut aixecades pels pagesos i vilatans o de l'ampliació d'aquestes per la rebuda d'un major nombre de feligresos⁴⁹. Tanmateix, els habitants del lloc van contribuir-hi amb la donació de terres de les seves propietats⁵⁰.

2.1.2 DOCUMENTACIÓ RELATIVA A SANT JAUME EL VELL

Les primeres referències documentals del lloc de Frontanyà daten del 28 d'abril de 902. Es tracta de la compra d'una terra per part del bisbe Nantigís de la Seu d'Urgell als esposos Elderet i Flodeberga, pel preu de dos sous⁵¹. Pel que fa a l'edifici religiós, es conserva el pergamí original de l'acta de consagració del 20 de juny de l'any 905, moment en què el mateix bisbe, de nou present a Frontanyà, consagrava Sant Jaume en les terres de la seva propietat, en un lloc on fins aleshores no hi havia hagut cap església (vegi's l'annex d'imatges, fig. 3). Queden molt ben detallats els límits i les terres que hi quedaven sota jurisdicció: «... concedim a l'esmentada església de Sant Jaume, apòstol, la parròquia d'una part fins al terme de Sant Vicenç que està situada en la vall de Lillet i, per altra part, pel lloc que en diuen el Cap d'ós i després va fins el cim de la serra del Montnegre i pel cim de la serra fins el fossar d'Alier i, per altra part, va fins el pujolet d'Ansemir i ve fins a la mateixa riba del riu Assest i va pel riu Assest i la sitja fins a Santa Maria de la Quar. Pels altres cantons ve per la vila que en diuen la Cirera i així arriba al terme de Santa Maria que en diuen de

⁴⁸ Ordeig, R., *Catalunya carolíngia*, VIII: *Els comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga*. Institut d'Estudis Catalans: Barcelona, 2020, p. 223.

⁴⁹ Fins a aquest moment i durant el segle X moltes de les actes de consagració descriuen les comunitats com les responsables de l'aixecament dels llocs centrals, esglésies inserides en termes castellers anteriors. Els mateixos vilatans s'encarregaven de contactar amb bisbes i comtes per a la consagració dels temples preromànics, que són la base per a la posterior organització religiosa sòlida que van dur a terme, aquí, Nantigís d'Urgell i Miró el Jove. Vegi's: Salrach, J. M., *op. cit.*, p. 199.

⁵⁰ En l'acta de consagració de Sant Jaume de Frontanyà podem llegir: «Els habitants del lloc la doten amb diverses peces de terra». Ordeig, R., *Inventari de les actes de consagració i dotació de les esglésies catalanes I. Any 833-950*. Revista Catalana de Teologia, núm. 4: Barcelona, 1979, p.145.

⁵¹ Ordeig, R., *Catalunya carolíngia... op. cit.*, p. 214.

Borredà»⁵². Totes aquestes terres provenien de diferents aprisions i Sant Jaume de Frontanyà adquiria una preeminència respecte les esglésies veïnes compreses en el terme descrit. Aquestes són: Sant Esteve de Tubau, Sant Llorenç de Corrubí, Santa Magdalena de la Molosa, Sant Julià de Cosp, Sant Cristòfor de les Planes, Santa Maria dels Oms i Santa Eugènia de Soills. Pel que fa a la informació sobre la organització parroquial que ens proporciona l'acta de consagració del 905, sabem que, a través del sacerdot designat pel bisbe, Sant Jaume de Frontanyà pagava el cens anual —productes alimentaris vegetals i també animals (gallines, en aquest cas)— i servia als fidels en els seus deures religiosos.

La parròquia preromànica de Sant Jaume Vell és un monument datat en el mateix any de la seva consagració. Amb tot, s'havia cregut que a la vila de Frontanyà ja n'hi havia hagut una que es remuntava al 839, donada la existència de poblament anterior. La hipòtesi, basada en la informació proporcionada en la consagració de la catedral de la Seu d'Urgell⁵³, s'hauria de desestimar en tant que aquest document es considera, actualment, factici⁵⁴. Tot i així, encara que aquest document sigui considerat una invenció posterior a l'any mil per part del bisbe Ermengol d'Urgell, segueix sent una orientació per a la organització parroquial de finals del segle X. És una referència de la intensitat de l'obra dels bisbes d'Urgell al Berguedà; es manté la destacada tasca de repoblació de Nantigís i una primera llista de parròquies dependents de la Seu. Entre elles hi trobem Sant Jaume de Frontanyà que, durant el temps en què era vigent la hipòtesi esmentada, hauria d'haver sigut un edifici preromànic anterior a Sant Jaume Vell. Així, amb l'ajuda del comte Miró i del bisbe, els feligresos de la zona haurien enderrocat la vella església pels mateixos motius que, uns setanta anys després, substituirien Sant Jaume de Frontanyà Vell per l'edifici romànic⁵⁵.

Tot i que en les fundacions de monestirs i esglésies es fa referència a la consciència de recuperació del temps passat o perdut durant la invasió sarraïna⁵⁶, la motivació en la creació de la parròquia de Nantigís tan sols s'explica per la necessitat d'un temple per a la oració de la comunitat. Aquesta inquietud afermava el poder eclesiàstic creixent i anava lligada al vincle comunitari dels qui s'encomanaven a la parròquia consagrada per mitjà d'aquest acte institucional. Podem tenir en compte, això sí, l'emplaçament elevat en el turó que es va escollir per la construcció de la preromànica. Ja hem comentat els requisits que l'expansió monacal considerava per la tria de la seva ubicació. Serra i Vigué escriuen que es va dotar a la comunitat ja existent anteriorment amb una antiga església «situada dalt de la cinglera, prop de la vila de Frontanyà, que tenia honors de castell»⁵⁷. No sembla que aquesta referència de Sant Jaume de Frontanyà indiqui necessàriament l'existència d'un castell al voltant del qual s'originés la nostra vila o, per ara, cap estudi hi fa referència. A més, relacionar l'emplaçament dels castells d'època sarraïna i l'emplaçament de les parròquies primigènies és difícil al Berguedà, on la construcció de la definitiva xarxa castellera és força

⁵² Nantigís justifica, en el document, la iniciativa de la fundació d'una parròquia per la manca d'església en el lloc: *...in loco quodam vokabulo Frontignano qui actemus absque ecclesiam extiterat* (... «en un cert lloc anomenat Frontanyà, que estava sense església»). Vegi's: *Acta de consagració de l'església de Sant Jaume de Frontanyà* (Trad. P. Sallés). A: VV. AA., Catalunya Romànica, XII: El Berguedà. Enciclopèdia Catalana: Barcelona, 1984, pp. 469-471.

⁵³ *Acta de consagració de Santa Maria de la Seu d'Urgell* (Trad. J. Bellès). A: VV., AA., Catalunya Romànica, VI: L'Alt Urgell, Andorra. Enciclopèdia Catalana: Barcelona, 1984, pp. 316-317.

⁵⁴ La datació d'aquest document va ser qüestionada ja en la dècada de 1910 i últimament per M. Riu en la dècada de 1960. Des d'aquesta última proposta, però, ha sigut objecte d'un debat que ha acabat per considerar-la una falsificació feta a inicis del segle XI. Vegi's: Baraut, C., *L'origen de la senyoria episcopal de la Seu d'Urgell*. *Acta historica et archaeologica mediaevalia*: 1999, n. 20, pp. 57-61.

⁵⁵ Salrach, J. M., *op. cit.*

⁵⁶ Dalmases, N. de, Pitarch, A. J., *Història de l'art català*. Vol. I, *Els inicis i l'art romànic. Segles IX-XII*. Edicions 62: Barcelona, 1986, pp. 15-16.

⁵⁷ Serra, R., Vigué, J., *op. cit.*, p. 470.

tardana i la documentació sovint no esmenta els castells. Els topònims a partir de valls o viles ens parlen d'una estructura anterior, basada en l'hàbitat dispers, i potser també ens pot fer pensar en l'existència del pagès-guerrer o del monjo-guerrer⁵⁸ a causa de la manca d'un nucli casteller.

Per altra banda, ambdues tipologies arquitectòniques comparteixen la característica de refugi de difícil accés, garantint la continuïtat de poblament. En els primers testimonis arquitectònics del cristianisme podríem de tenir en compte que fins la consolidació de la repoblació del segle X els nuclis d'habitatge dispers partien, sobretot en els territoris fronterers, dels *oppida* ibèrics, ocupacions dels llocs elevats que van acollir les esglésies preromàniques, com és el cas del turó sobre el qual es va erigir Sant Jaume de Frontanyà, territori limítrof del *pagus* de Berga. Com a referència documental d'aquest fet trobem, l'any 1095, un esment de la parròquia de Sant Jaume com a límit occidental: *ad occidentali parte terminatur in parrochia Sancti Iacobi Frontaniani*.⁵⁹ En tot cas, les parròquies van esdevenir una referència més clara per a la identificació del lloc que no pas el castell.

Durant els anys immediatament posteriors a la consagració, les notícies documentals han arribat bàsicament en tres moments diferents: el 997, el 1008 i el 1016⁶⁰. En primer lloc, trobem la referència al plet entre el bisbe Sal·la d'Urgell (981-1010) i el prohoms Serari, una disputa per les dècimes vinculades a la parròquia que finalment es va resoldre a favor de Santa Maria de la Seu d'Urgell. En segon lloc, les primeres donacions a l'església de Sant Jaume ja entrat el segle XI, datant del 1008 el document signat per part del vescomte Bardina del Berguedà. Aquest rebia una donació de terres per Sant Jaume de Frontanyà de part de Doda i Guifré, protectors del monestir de Portella. Finalment, la concòrdia entre el bisbe Ermengol d'Urgell i el matrimoni del vescomte del Berguedà amb Adalais; juntament amb el seu fill Dalmau acceptaven, el 1016, la propietat de l'església de Sant Jaume de Frontanyà a més d'una mula i quatre unces d'or. D'aquesta manera, els vescomtes, que compartien una estreta amistat amb el bisbe, passaven a garantir que Sant Jaume quedaria subjecta a la Seu de Santa Maria d'Urgell. Es consideren donacions a la nova i monumental església de Frontanyà tots els documents posteriors al 1060, moment en què haurien començat les obres⁶¹.

Per aportar material cartogràfic per a la localització específica del lloc, tant de Sant Jaume Vell com de l'església romànica conservada a Sant Jaume de Frontanyà, apporto els mapes publicats a la *Catalunya Romànica* i els del *Mapa de Patrimoni Cultural i Natural de Sant Jaume de Frontanyà*, de la mà de l'Oficina de Patrimoni Cultural de la Diputació de Barcelona i l'Ajuntament de Sant Jaume de Frontanyà, l'estudi més recent per a la demarcació del poble actual. Pel que fa a les delimitacions del comtat de Berga, referencio l'estudi de Benet i Clarà tant en la publicació *L'Erol*⁶² com en la *Catalunya Romànica*.

Els límits del comtat de Berga presenten diverses problemàtiques ja que no s'ha conservat cap document que descrigui detalladament la demarcació en la primera època del comtat⁶³. La proposta pel que fa als

⁵⁸ Sense profunditzar en aquest aspecte, cal tenir en compte l'aire cavalleresc dels canonges que, a l'època, posseïen espases al monestir de Frontanyà. Vegi's: Martínez Solsona, F., *op. cit.*, p. 39.

⁵⁹ Serra, R., Vigué, J., *op. cit.*, p. 471.

⁶⁰ Camprubi, J., *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*. UdL: Lleida, 2006, pp. 84-85.

⁶¹ Serra, R., Vigué, J., *op. cit.*, p. 470.

⁶² Benet, A., *El comtat de Berga. Origen i límits (S- X-XI)*. Erol, L': revista cultural del Berguedà [en línia], 1984, n. 11, pp. 15-24, <https://raco.cat/index.php/Erol/article/view/169739>.

⁶³ Benet, A., *op. cit.*, p. 16.

de pedra és un debat encara obert i, tot i posar-se en dubte la utilització de la volta romana en els contextos muntanyencs, és possible trobar-ne un primer temple en aquestes dates⁶⁵. De fet, l'estil que Puig i Cadafalch anomena *primer art romànic*, comprès entre els segles IX i XI, acull les característiques de Sant Jaume el Vell i hi té lloc el pas de la basílica coberta amb fusta a la basílica coberta amb volta⁶⁶.

De les runes de la planta es pot deduir una sola nau rectangular acabada en un absis molt petit, carrat i amb un absis incipient. A l'extrem sud hi trobem un segon mur, paral·lel al de la nau, que tancaria un espai dedicat a les sepultures. Tot plegat la forma de les esglésies austeres rurals del Pirineu. E. Carbonell, recollint les tipologies establertes per X. Barral i E. Junyent pel que fa als sistemes constructius d'aquesta època i atribuint-los a l'arquitectura rural del baix Imperi, ens parla d'una coberta de fusta en l'espai de la nau i una coberta en volta per a l'absis⁶⁷.

On hi havia hagut l'edifici preromànic, fora del que hauria sigut la capçalera de l'església, hi ha una llosa de pedra que es correspon amb l'ara de l'altar. Originalment es situaria dins de l'absis, però s'ha testimoniat que, a principis del segle XX, es va arrencar de terra i per això ara reposa fora del temple. S'hauria mogut per trobar, sota la pedra, algun objecte de valor que hauria estat robat⁶⁸. Així doncs, aquest seria el lloc de la lipsanoteca; sota l'ara de l'altar, aquest era tradicionalment el lloc de conservació de relíquies, juntament amb l'acta de consagració. No és d'estranyar l'existència d'una lipsanoteca en tant que a partir del segle XI serà molt habitual l'adquisició, la veneració i la possessió de relíquies.

Ara d'altar de l'església. Font:
R. Viladés, *Catalunya Romànica*, vol. XII: El Berguedà, 1984, p. 468

2.2 L'ESGLÉSIA ROMÀNICA

L'emplaçament de la nova església romànica va originar un nucli de població que coincideix amb el que ha perviscut fins avui. A l'extrem est de la comarca del Berguedà, limita al nord-oest amb la Pobla de Lillet i, ja al Ripollès, amb Gombrèn al nord-oest i Les Lloses al sud-est i al sud-oest. El municipi de Sant Jaume de Frontanyà té una extensió de 21,26 Km² i està situat a una altitud de més de 1.000 m, enmig de la conca del riu Llobregat i del riu Ter. Hem descrit el recorregut històric del lloc d'origen del culte de Sant Jaume en aquest indret i en la continuació de la comunitat cristiana durant el segle XI té lloc la construcció del monument romànic.

2.2.1 LA PRIMERA MEITAT DEL SEGLE XI

Pel que fa a les contrades prop del Pirineu, el context del segle XI es caracteritza pels contactes entre els comtats i Roma, a més de les relacions amb la monarquia franca, ja que el Berguedà era terra segura per la seva situació geogràfica i la zona de Frontanyà no va veure's afectada pels conflictes de la invasió musulmana. Inserim l'art romànic representat per la nova església a Frontanyà en el moment descrit per

⁶⁵ Goday, J., Falguera de, A., Puig i Cadafalch, J., *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Vol. II: Del segle IX al XI. Ed. facsím., 2001. Institut d'Estudis Catalans: Barcelona, 1911, p. 131.

⁶⁶ Puig i Cadafalch, *La geografia del primer art romànic*. Josep Puig i Cadafalch, *escrits d'arquitectura, art i política* (intr. X. Barral). Institut d'Estudis Catalans: Barcelona, 2003, p. 485.

⁶⁷ Carbonell, E., *L'arquitectura religiosa a Catalunya a l'entorn de l'any 1000*. Monestirs i territori: 1200 aniversari de la fundació del monestir de Sant Esteve de Banyoles. Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles: Banyoles, 2013, p. 112.

⁶⁸ Vigué, J., Viladés, R., *Sant Jaume de Frontanyà Vell*. Catalunya Romànica, XII: El Berguedà. Enciclopèdia Catalana: Barcelona, 1984, p. 468.

Ramon d'Abadal com una «obertura al món» que explica el creixement exterior, tant polític com religiós, durant l'establiment del feudalisme després d'una època de recloïment⁶⁹. Pel que fa al creixement religiós i als contactes exteriors trobem, per una banda i a nivell popular, el fenomen dels viatges de peregrinació cap a altres països⁷⁰. Per l'altra, a nivell institucional i per part dels comtats, la mirada cap a Roma com a centre espiritual i seu pontifícia que anirà de la mà de l'allunyament de França, seguint el camí de la independència dels comtats; Sant Jaume de Frontanyà dins del de Barcelona encapçalat pel comte Borrell.

Al llarg de la segona meitat del segle X i des de la primera confirmació de béns per part de Roma al monestir de Cuixà l'any 950 trobem, arreu de la Catalunya Vella, molts eclesiàstics acudint a Roma per aconseguir butlles i substituir els preceptes carolingis. A l'hora, s'anaven consolidant les primeres fundacions de la xarxa parroquial. Aquest procés considera una certa aliança de l'Església amb els comtes catalans, ja que en última instància es tractava de defugir l'empament de Narbona, malgrat la independència política necessitat de la separació eclesiàstica. Va donar-se algun intent de proclamació d'un arquebisbe de Catalunya però finalment la invasió de l'Imperi Carolingi ja no tenia la suficient vigència com per a imposar-se, des de Narbona, sobre els comtats catalans. En realitat, la reforma que s'iniciaria durant la segona meitat del segle X es correspon amb els ideals nascuts a Cluny aplicats per Oliba, bisbe de Vic i abat de Ripoll en la segona meitat del segle XI.

Pel que fa als moviments de repoblació i colonització, l'augment demogràfic que hi va haver al segle XI, principal factor determinant de la renovació del santuari cristià de Frontanyà, a la Catalunya Vella no va canviar el poblament dispers basat en masos aïllats típic de la zona del Prepirineu. En el terme de Sant Jaume de Frontanyà podem anomenar les següents masies: Tubau, Terradelles, Les Planes, la Casa Blanca i la mateixa masia de Frontanyà⁷¹.

Afegim a les característiques d'aquests llocs la creació, per part del bisbe Oliba de Vic el 1033, de la institució la pau i treva de Déu, degut al context de revoltes per les resistències a la feudalització, que deuria arribar al Berguedà poc temps després. Sorgeix així la zona de la sagrera, un espai sagrat de trenta o quaranta passes delimitat pel bisbe al voltant de l'església. Molts vilatans van construir, en aquest asil eclesiàstic, rebosts, barraques o estances, moltes vegades a tocar de les parets de l'església. Degut les poques restes conservades de Sant Jaume de Frontanyà Vell no podem saber quins edificis podria haver acollit en l'espai de la sagrera. Adossada a la façana de l'església romànica posterior hi havia ja la rectoria, que avui no es conserva, a més de l'emplaçament del cementiri. L'enterrament al costat de l'església va contribuir a la fixació de la comunitat rural, establint la parròquia com a lloc central que posteriorment originaria un agregat de cases dominants.

Amb tot això hem pogut veure com, en l'assentament d'una societat estructurada a partir del vescomtat feudal, durant el període romànic la influència i el poder sobre el lloc religiós restava en mans tant dels senyors laics com dels eclesiàstics; per una banda, la gestió parroquial seguia la doctrina del bisbe i, per l'altra, l'església s'inseria en un domini senyorial laic.

2.2.2 DEVOCIONS A SANT JAUME: VIES DE PEREGRINACIÓ

Dins del context dels segles X i XI no s'han de considerar els pobles de muntanya com llogarrets incomunicats o aïllats; eren freqüents els viatges i el flux en les vies intercomarcals. Els monestirs, al seu

⁶⁹ Abadal, D', R., *Com Catalunya s'obrí al món mil anys enrera*. Edicions Dalmau: Barcelona, 1960, p.15.

⁷⁰ Vegi's l'apartat següent: *Devocions a Sant Jaume: vies de peregrinació*, pp. 20-23.

⁷¹ *Inventari del patrimoni arquitectònic de Catalunya, El Berguedà*. Generalitat de Catalunya: Barcelona, 1994, p. 172.

torn, establien vincles internacionals, els quals inclouen regions italianes i franceses, a través de la subjecció d'uns monestirs als altres⁷². La xarxa viària que s'anava consolidant a Catalunya era forjada en bona part per les rutes jacobees de peregrinació, les quals gaudien d'un moment d'auge, amb la documentació dels primers pelegrins peninsulars a finals del segle IX⁷³. La infraestructura generada amb aquesta pràctica cristiana generarà la construcció de nous edificis, la consolidació de rutes i la dedicació de llocs dedicats a la cura dels pelegrins, amb un desenvolupament que abasta els segles XI, XII i XIII.

Sant Jaume de Frontanyà dedica l'altar central al culte de Sant Jaume, el pelegrí per antonomàsia, així com la devoció dels dos altars restants es vincula als sants Pere i Pau, que també formaven part dels pelegrinatges de fe cristiana. És inevitable pensar en la relació entre la consagració de la parròquia de Frontanyà i el fenomen de la peregrinació a Catalunya en l'època medieval, ja que coincideix cronològicament amb la construcció del temple. La hipòtesi que ens parlaria d'un pas de pelegrins en l'església de Frontanyà es basa en els múltiples recorreguts que haurien existit en direcció a Compostel·la.

El viatge des de Catalunya cap a Santiago es donà durant el segle XI per un recorregut principal: la Via Augusta romana per Lleida seguint la ribera del riu Ebre cap al regne de Navarra i Oviedo. Abans d'arribar al territori català, els pelegrins europeus havien pogut entrar-hi per quatre punts diferents: dos a ports de mar, per als francesos i italians i dos als Pirineus, pels pelegrins que provenien d'Arlés. Aquests últims s'endinsarien pel Conflent, travessant la Cerdanya en direcció a Ripoll, localitat des d'on s'arriba al monestir de Sant Jaume de Frontanyà⁷⁴. En l'entrada des del nord cap a Catalunya, segons recull M. Castiñeiras, no es dona una preeminència d'unes vies respecte les altres. Pel que fa a la ruta dels pelegrins que provenien de la última regió esmentada, la qual es coneix amb el nom de Camí Ripollès, el recorregut portava als transeünts cap al Bages i Montserrat passant per Sant Jaume de Frontanyà i a través de Berga⁷⁵. En aquesta via, d'altra banda, hi consten 10 de les 38 capelles dedicades a Sant Jaume que G. Boto fa constar en la Catalunya del segle XI⁷⁶. També ens parla de la difusió de llegendes i miracles jacobees en terres catalanes el retaule de la primera meitat del segle XIV, trobat a l'església de Frontanyà i conservat al Museu Diocesà de Solsona, dedicat als episodis del sant: trasllat i sepultura del cos a Compostel·la i alguns dels seus miracles.

Dins del context històric i artístic del segle XI, la ruta jacobea impulsava la difusió de la litúrgia romana i el desenvolupament de l'arquitectura romànica. Segons recull G. Malé, la concordança entre les esglésies que s'atenen a la reforma espiritual i el camí de peregrinació que l'autora proposa és significativa. A Frontanyà s'introdueix gràcies a la vinculació amb Arnau Mir de Tost, que va erigir i promocionar temples que complirien les noves funcions litúrgiques de la mà dels bisbes urgellencs. També és simptomàtic de la vinculació del nou ritus amb el pelegrinatge el fet que ell i la seva esposa s'encarreguessin de crear hospitals per atendre als pelegrins, a més de realitzar ells mateixos les tres grans peregrinacions:

⁷² Goday, J., Falguera de, A., Puig i Cadafalch, J., *op. cit.*, p. 13.

⁷³ Sureda, M. J., *Un hipotètic camí de Sant Jaume. els elements arquitectònics i litúrgics del monestir de Sant Llorenç prop Bagà i la seva possible relació amb la iconografia i el culte jacobees*. L'Erol: revista cultural del Berguedà, 2008, n. 99, p. 35.

⁷⁴ Sureda, M. J., pp. 35-37.

⁷⁵ Camps, J., Castiñeiras, M., *Introducció. Els camins de peregrinació a Santiago i el culte a la Mare de Déu en el Romànic*. Síntesi. Quaderns dels Seminaris de Besalú [en línia]: 2013, n. 1, pp. 3-6, <https://raco.cat/index.php/sintesi/article/view/311237>.

⁷⁶ Boto, G., *Cartografía de la advocación Jacobea en Cataluña. Siglos X-XIV. A: El camí de Sant Jaume i Catalunya*. Actes del congrés internacional celebrat a Barcelona, Cervera i Lleida, els dies 16, 17 i 18 d'octubre de 2003. Publicacions de l'Abadia de Montserrat: Barcelona, 2007, pp. 277-296.

Compostel·la, Roma i Jerusalem⁷⁷. Hem d'afegir aquí, en el cas de Frontanyà, altres personalitats importants vinculades al temple, segons podem veure en la documentació relativa a la canònica, que destaquen pel seu compromís amb la reforma eclesiàstica, com poden ser els bisbes Sal·la i Ermengol d'Urgell⁷⁸.

Pel que fa a les referències documentals als itineraris de pelegrins en terres catalanes, Malé exposa que no són suficients com per concloure una peregrinació generalitzada cap a Compostel·la anterior al segle XI, tot i que falten estudis relatius a tal dinàmica en la Catalunya Vella, la regió que hauria rebut més intensament el pas de pelegrins en un inici. En tot cas, les advocacions a Sant Jaume són nombroses i és probable que no hagin arribat fins als nostres dies moltes dels indicis documentals i artístics que ho podrien ratificar⁷⁹. Així doncs, Sant Jaume de Frontanyà es manté com un dels temples referents per als pelegrins que feien el Camí, signe de l'arrelament del culte jacobeu a Catalunya. Per argumentar el pas de pelegrins per la zona de Frontanyà farà referència a l'estudi de Gemma Malé *Una posible vía de peregrinación por la Cataluña interior*, el qual apunta una hipòtesi que defuig la idea d'un únic camí de peregrinació entre els segles X-XII⁸⁰. La ruta més coneguda a Catalunya, baixant des de la Junquera passant per Girona, Ripoll, Vic, Manresa i Montserrat per arribar a Lleida i encaminar-se cap a Saragossa, viu el seu auge en el segle XII. Però anteriorment ja es documenten pelegrins i, en l'època que ens ocupa, arribar a la vall de l'Ebre no era una ruta segura degut a l'amenaça musulmana. Així doncs, Malé es planteja camins primerencs que permetessin el viatge cap a Galícia per l'interior de la Catalunya Vella, basant-se en el recorregut de Sant Pere de Rodes cap a Ripoll com a via de peregrinació en l'estudi d'A. Noguera⁸¹.

Tot i que Santa Maria de Ripoll no es consideri un punt de pelegrinatge, Malé la té en compte com un lloc de gran importància cultural i espiritual que tindria la funció de lloc de pas, al·legant també a les relíquies pertinents a Sant Jaume que posseïa. D'aquesta manera, la ruta més utilitzada pels pelegrins en els segles a què ens referim seria la que connecta Ripoll amb Tremp, travessant Catalunya d'est a oest pel territori de la Marca. Prenia la direcció cap a La Pobla de Lillet passant per diverses esglésies com la de Campdevànol, fins a arribar als dos grans monestirs agustinians de la zona: Santa Maria de Lillet i Sant Jaume de Frontanyà. El primer es situava en un dels camins principals que l'enllaçaven amb Ripoll i també portaven a Sant Jaume de Frontanyà.

Malé afirma, posant de manifest la necessitat d'investigar l'existència d'un allotjament que expliqués el pas usual de pelegrins, que el monestir de Lillet tenia aquest espai d'acollida. També afegeix la possibilitat que es construís en aquell moment un hospital, tot i que el

Recorregut de la via proposada per Gemma Malé. Font: Malé, G., *Una posible vía de peregrinación por la Cataluña interior*. Ad Limina, vol. II: 2011, n. 2, p.

123

⁷⁷ Malé, G., *Una posible vía de peregrinación por la Cataluña interior*. Ad Limina, vol. II: 2011, n. 2, p. 137, https://www.caminodesantiago.gal/documents/17639/362239/Ad_Limina_II.+05_Gemma+Malé+Miranda.pdf?version=1.0.

⁷⁸ Vegi's més endavant l'apartat del present treball 2.2.5 Documentació relativa a l'església romànica de Sant Jaume de Frontanyà fins el segle XIV, pp. 25-26.

⁷⁹ Malé, G. *Iconografia jacobea a Catalunya*. Síntesi. Quaderns dels Seminaris de Besalú: 2013, n. 1, p. 53-56, <https://raco.cat/index.php/sintesi/article/view/311241>

⁸⁰ Malé, G., *Una posible vía de peregrinación por la Cataluña interior*. Op. cit., pp. 115-139.

⁸¹ Noguera, A., *El Pelegrinatge medieval al nord-est català*. Fundació Pere Simón: Olot, 1994

mal estat de conservació de les estances que ho haurien sigut no permet assegurar-ho⁸². En qualsevol cas, la parada dels pelegrins en aquest punt tant podria efectuar-se a Lillet com al monestir de Frontanyà per la seva proximitat. El camí continuaria per l'etapa que comprèn el monestir de Sant Llorenç prop Bagà, una ruta que per Malé manté l'activitat fins a la decadència d'aquest monestir en el segle XII i fins a la reconquesta de la vall de l'Ebre. Així doncs, el camí interior que travessaria la Catalunya nord no va arribar a consolidar-se, ja que seria utilitzat durant un període relativament curt. A més, s'afegeixen a la seva caiguda en desús els conflictes registrats en la zona en el segle XIII, relacionats amb el catarisme i els enfrontaments entre comtes i bisbes.

El camí traçat per G. Malé Frontanyà és un lloc de pas per la seva situació estratègica i acolliria pelegrins en el monestir de Sant Jaume, tot i que no s'han estudiat amb profunditat les dependències canòniques. A més, ni les restes arqueològiques ni els documents no indiquen amb certesa que fos un centre de veneració de relíquies del sant. D'altra banda, tampoc no ratifica la hipòtesi plantejada el fet que la tipologia arquitectònica de l'església no es correspon amb el model de les esglésies de peregrinació, com podria ser una capçalera complexa amb deambulatori⁸³. Puntualment podríem recordar aquell reliquiari que havia quedat sota l'ara d'altar abandonada de Sant Jaume de Frontanyà Vell, una peça que espoliada. En definitiva, el camí s'hauria de complementar amb la busca d'espais arquitectònics que poguessin tenir la funció d'hostals i hospitals, amb l'objectiu de verificar que la zona era transitada pels viatgers.

2.2.3 LA CANÒNICA AGUSTINIANA: SEGONA MEITAT DEL SEGLE XI i SEGLE XII

Pel que fa a les funcions religioses, la canònica de Sant Jaume de Frontanyà va mantenir les funcions parroquials donant servei a nombroses esglésies més petites⁸⁴. La seva organització com a comunitat agustiniana regular s'afirmarà com a tal el 1140, amb Ramon Arnau com a primer prior documentat⁸⁵. Considerant l'activitat descrita a Sant Jaume de Frontanyà Vell, la nostra canònica s'erigia sobre la comunitat de preveres existent des dels segles X i XI. Juntament amb Santa Maria de Lillet, també amb l'origen en una comunitat clerical simple anterior, Frontanyà és representativa del moviment canonical al Berguedà, en aquell moment sota la protecció del bisbe Ot d'Urgell (1065-1122).

Promulgador de la reforma agustiniana, el bisbe Ot inscriurà la renovació espiritual, des de la dècada de 1060 fins ben entrat el segle XII, en la infraestructura religiosa prèvia. Es tractava d'una mirada al passat que pretenia recuperar la Catalunya fundacional i fer-la créixer a través de les relacions amb Roma, que posseeix cada cop més monestirs, compartint en ocasions l'esperit de Cluny, ja absorbit pel moviment benedictí des de la segona meitat del segle X, i els contactes amb el nord d'Itàlia. L'acció directa de Cluny a Catalunya, però, s'ha de matisar en tant que, després de la mort de l'abat Oliba, l'intent d'unificar el màxim d'abadies sota una sola direcció perd la seva força. El context canonical al Berguedà es correspon amb les abadies catalanes al càrrec de les italianes o provençals⁸⁶.

⁸² Malé, G., *Una posible vía de peregrinación por la Cataluña interior*. Op. cit., p. 124.

⁸³ Adell, J. A., *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Els llibres de la Frontera: Barcelona, 1986, pp. 28-31.

⁸⁴ Vegi's l'apartat anterior del present treball *L'acta de consagració i documentació relativa a Sant Jaume el Vell*, pp. 15-17.

⁸⁵ Vigué, J., Viladés, R., *Priorologi de Sant Jaume de Frontanyà*. Op. cit., p. 469.

⁸⁶ Dalmases, N., José i Pitarch, A., op. cit., p. 67.

La regla de la comunitat agustiniana seguia, al no voler acceptar la reforma de Cluny, la regla atribuïda a sant Agustí basada en els seus escrits *De vita et moribus clericorum* i *Enarrationes in psalmos*. Més tard, durant segle XII, es veuria enfrontada amb la reforma cistercenca; Sant Jaume de Frontanyà va actuar com a canònica agustiniana en el bisbat d'Urgell encara fins a finals del segle XIII. Pel que fa a la regla comunitària seguida pels preveres en el context anterior a la regularització del 1140, M. Riu relativitza el fet d'utilitzar, aquí, el terme «canònica», ja que es desconeix fins a quin punt la normativa es basava en uns canons estrictes; el grup de clergues, de no més de dotze membres, l'hem de considerar una comunitat que s'aplegava per tenir servir a la parròquia però mantenint costums locals transmesos de viva veu⁸⁷.

2.2.4 ELS SEGLES XIII-XVII

La data del 1199 marcà la fi de l'antic vescomtat feudal, passant la comarca al control directe de la monarquia. El 1117 el comtat de Berga s'havia integrat a la casa de Barcelona i la dinastia cerdana havia finalitzat. En el segle XIII trobem una organització en les anomenades vegueries creades per la monarquia. Al Berguedà, el territori va transformar-se en sotsvegueria el segle XIV, amb un sotsveguer de Berga en representació de la vegueria del Bages i, en ocasions, d'Osona. De tota manera, la divisió del poder feudal feia difícil la intervenció directa del monarca en la vegueria, on els senyors van conservar els seus dominis tot i els intents de Jaume II en la compra d'aquests el 1309. Per altra banda, al segle XIII existeix ja, al menys a Urgell, l'organització administrativa del deganat, com veurem en la implicació de Guillem I i II. En l'època del segon, la comunitat canonical de Sant Jaume de Frontanyà va rebre els primers clergues seculars, donant lloc a una comunitat mixta.

La comunitat canonical va seguir rebent rendes en espècies fins el 1344, quan es va acordar una quantitat fixa de diners per manca de recursos econòmics a la comunitat. M. Riu fa la suposició d'un declivi respecte l'inici esplendorós de la reforma canonical en aquest moment, tot i que que l'existència de dos canonges i un procurador del prior a Sant Jaume no evidencia complicacions econòmiques significatives —el nombre de canonges no va sobrepassar mai els cinc o sis⁸⁸. Sembla ser que l'epidèmia de pesta negra de mitjan segle XIV, però, va fer remuntar els beneficis a través de l'elevat nombre de defuncions. A partir de llavors, les riqueses del lloc van iniciar un procés de privatització, administrades només per part d'uns pocs, i durant el segle XV la dinàmica corrupta per part de l'aristocràcia consistia en la compra de càrrecs eclesiàstics. D'aquesta manera, el pas de l'època on inserim la producció de l'arquitectura romànica cap als anys del Gòtic va anar transformant la figura de l'abat, normalitzant que pogués pertànyer a l'alta noblesa o tenir-hi relació.

Martínez Solsona ens parla d'aquesta situació a través del fet que, a partir de la mort d'Arnald Fresch no trobem ja priors residents a Frontanyà i el temps d'esplendor del monestir s'acaba⁸⁹, tal i com passa amb els temps d'esplendor de Catalunya que, després de superar la crisi de la Pesta Negra, no reprendrà el ritme europeu ni la plenitud d'entre els anys 1250-1350⁹⁰. Els comendataris, que vetllaven els interessos dels priors a partir del 1395, tindran ara relació amb la família dels barons de Pinós i de Mataplana, personatges influents pertanyents al senyoriu laic. D'aquesta manera Ramon de Cardona, nomenat prior de

⁸⁷ Riu, M., *Les antigues canòniques de l'àmbit del bisbat de Solsona*. L'Erol: revista cultural del Berguedà, 1993, n. 41, p. 23.

⁸⁸ Riu, M., *op. cit.*, p. 24.

⁸⁹ Martínez Solsona, F., *op. cit.*, p. 35.

⁹⁰ Feliu, G., *La crisis catalana de la Baja Edad Media: Estado de la cuestión*. Revista Hispania: 2004, vol. II, n. 217, pp. 435-466.

Frontanyà després de Fresch, podia ser alhora canonge de Girona i de Lleida, i el seu procurador a Frontanyà seria Martí, al seu torn rector de Brocà.

La funció dels degans de participar en la justícia menor dels eclesiàstics és una innovació de la seu d'Urgell que més tard s'estendrà a la resta de bisbats catalans. A la canònica de Frontanyà, s'hi manté la llista d'esglésies vinculades de l'època de Sant Jaume Vell, combinant les funcions parroquials amb les prerrogatives de la reforma monacal i mantenint el lligam amb la seu diocesana. A més, en un llistat d'esglésies de l'any 1312 conservada en el bisbat d'Urgell, es determina Sant Jaume de Frontanyà com a església degana del Deganat de Berga⁹¹. El priorat de Sant Jaume va ser progressivament adquirit per clergues seculars fins al segle XVIII, moment en el qual el rei Carles III va subscriure'l a la canònica de Santa Maria de Solsona.

L'extinció del monestir-priorat a Frontanyà va iniciar-se amb la butlla del papa Climent VIII la qual, el 1592, promulgava la secularització dels monestirs de canonges de Sant Agustí en el principat de Catalunya i comtats del Rosselló i la Cerdanya: «...els canonges mateixos amb una vida relaxada s'havien apartat moltíssim de l'observança de les regles, i, com que aquesta situació anava en augment, era causa de molèstia i públic escàndol per a les persones rectes i cristianes...»⁹². Aquest fet va provocar la lluita entre els canonges regulars i els visitadors de la Santa Seu, cardenals que van dur a terme la seva abolició, proposada ja per Gregori XIV i Innocenci XI i finalment realitzada en temps de Climent VIII. El 1595 es va publicar la butlla a Tarragona per tots els monestirs agustinians incloent Sant Jaume de Frontanyà. La creació del bisbat de Solsona l'any 1593 va absorbir una part del bisbat de la Seu d'Urgell i els béns de Frontanyà van passar a mans de la diòcesi solsonesa, la qual en segueix sent titular actualment, tot i que fins el 1614 no constin en l'arxiu de la parròquia⁹³.

2.2.5 DOCUMENTACIÓ RELATIVA A L'ESGLÉSIA ROMÀNICA DE SANT JAUME FINS EL SEGLE XIV

La vida canonical de Sant Jaume de Frontanyà es va desenvolupar en les dependències del nou temple, construït al llarg dels segles XI-XII. Els documents que ens parlen de donacions i deixes pietoses a Sant Jaume de Frontanyà són simptomàtics de la seva construcció, però no es conserven documents relatius a un hipotètic trasllat de la comunitat al nou temple com tampoc que en referenciïn la consagració.

La primera referència data del 1060. Es tracta del testament per part d'un personatge distingit del Baix Berguedà, que incloïa Sant Jaume de Frontanyà, entre d'altres esglésies, en el donatiu d'unces d'or per a l'esmentada com la única església de l'Alt Berguedà. Més tard, el 1066, trobem la donació d'un alou amb terrenys i vinyes que pertanyia al cavaller del comtat d'Urgell Arnau Mir de Tost (c. 1000- 1072) i a la vescomtessa Arsenda, situat a la Cerdanya. Aquesta aportació especifica que havia de servir per les ofrenes i sacrificis que els preveres fessin pels feligresos i difunts i es refereix Sant Jaume de Frontanyà com «l'església que es construïa a la vall del castell que s'anomena Frontanyà»⁹⁴.

⁹¹ Per la consulta del llistat d'esglésies que en formaven part, vegi's: Vigué, J., Viladés, R., L'organització religiosa. *Els deganats*. *Op. cit.*, p. 52.

⁹² Martínez Solsona, F., *op. cit.*, p. 40-42.

⁹³ Martínez Solsona, F., *op. cit.*, p. 43.

⁹⁴ «... deo et ecclesia Sancti Iacobi qui edificatur in valle de kastro que voccant Frontiniano in comitatu berguitano...» Vigi's: Vigué, J., Viladés, R., *Sant Jaume de Frontanyà*. *Op. cit.*, p. 470.

Un altre donatiu provinent del testament d'un prohom, el senyor del castell de Lluçà Folc Sunifred, data del 1074. La seva donació es vincula amb el fet que el bisbe de Vic Berenguer Sunifred (1075-1099), el seu germà, fos promotor de la reforma agustiniana, dins la qual inserim el nostre temple i complex monacal en construcció. A partir d'aquí trobem aportacions d'altres personalitats il·lustres de l'època que van ajudar a les obres, en concret en els anys 1078 i 1097, a més de contribucions que van perllongar-se fins el 1195⁹⁵.

Pel que fa als priors que exerciren a la parròquia gestionant el cens i els donatius de l'església, la documentació no ens aporta dades anteriors a 1140, amb Ramon Arnau. El seguirà el nom de Guillem I (1192-1221), esmentat el 1192 intervenint en afers relatius a la parròquia de Lillet, i no és fins al segle XIII que continua la llista amb Guillem II (1255-1289). Ells dos presidien també el deganat del Berguedà, delegats del bisbe d'Urgell, per les parròquies de Santa Cecília de Riutort i Sant Martí del Puig, entre d'altres, i formant part dels afers jurisdiccionals.

En relació al servei per part dels canonges a Frontanyà tenim exemples documentals que ens parlen de la dinàmica d'arrendar i sots-arrendar, comuna a l'època i conseqüència de l'elevat nombre de clergues. Es tracta del prior de Sant Jaume i alhora degà del Berguedà, Guillem II qui, l'any 1279, dóna permís al capellà per arrendar per un any la parròquia a un clergue anomenat Pere, qui la serviria com a rector. Les rendes, profits i drets que recollís no pertanyien a Pere sinó al rector titular, amb la qual cosa l'arrendatari era una persona sovint en situació de pobresa. Alguns priors d'aquest moment són Ramon de Gualpan, present a finals del segle XIII com Jaume Aguasça, i Guillem Cadell, prior per poc temps. Ràpidament trobem a Pere Trebayla des de 1322 fins a 1348, Arnald Fresch a partir de llavors i fins a la seva mort, el 1395.

2.2.6 RESTAURACIONS

2.2.6.1. INTRODUCCIÓ

L'església de Sant Jaume de Frontanyà està considerada monument històric amb la protecció Bé Cultural d'Interès Nacional (BCIN), des del decret del 4 de juny de 1931⁹⁶. En l'actualitat, el programa encarregat de la conservació del patrimoni del Berguedà, a càrrec del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local (SPAL), vetlla per una conservació sistemàtica dins del Programa Berguedà de 1999. Manté com a base els criteris del Servei de Catalogació i Conservació de Monuments (SCCM): custòdia i divulgació, verificació i prevenció, i manteniment. Tot i la renovació de criteris dels últims anys, les actuacions a Frontanyà en el context de la Catalunya de postguerra expliquen l'aspecte actual de l'església romànica de Sant Jaume.

Les tasques del SCCM inclouen els aspectes urbanístics i l'entorn, que es prioritzen per evitar les grans restauracions. D'altra banda trobem la catalogació de monuments i la formació d'un arxiu que recull els arxius de l'Institut d'Estudis Catalans i l'*Arquitectura romànica* de Puig i Cadafalch, entre altres obres d'estudiosos com J. Goday. Jeroni Martorell va donar preferència a aquest segon objectiu i és per això que durant els anys de la seva direcció (1915 i 1951) a la comarca del Berguedà s'hi van fer molt poques obres de restauració, exceptuant la intervenció en les pintures murals de Pedret i la restauració de Sant Miquel de Lillet. A partir de 1954, però, els edificis del Berguedà han tingut especial atenció, amb la creació

⁹⁵ Consta que Bremon de Cardona, Ramon d'Olost, Berenguer de Freixenet i Ponç de Lillet van participar amb donacions entre el 1074 i el 1195. No se sap amb exactitud l'any de finalització de les obres, ja que aquesta última referència podria parlar-nos de contribucions a la consolidació d'un temple ja donat per acabat a nivell arquitectònic. Vegi's: Vigué, J., Viladés, R., *Sant Jaume de Frontanyà*. Catalunya Romànica, XII: El Berguedà. Enciclopèdia Catalana: Barcelona, 1984, p. 471.

⁹⁶ Vilalta, L., *Memòria del Mapa de Patrimoni Cultural de Sant Jaume de Frontanyà*. Diputació de Barcelona: Sant Jaume de Frontanyà, 2022, p. 25.

d'informes, estudis, obres, projectes, etc., i diversos tipus d'intervencions⁹⁷. En el cas de Sant Jaume de Frontanyà, l'església romànica ha sigut objecte d'intervencions en els següents períodes: 1961-1965 i 1972-1980.

El mètode de restauració monumental seguit per l'SCCM, actualment encara en sintonia amb els principis establerts per Martorell, tenia una primera fase d'elaboració d'estudis previs. Des del camp de la història de l'art buscaven la cronologia original edificis que havien arribat revestits d'estils que no es corresponien amb l'aspecte primigeni, que amagaven la veritable antigor del monument sota un aspecte modificat posteriorment en la superfície. L'objectiu era el d'oferir l'aspecte del moment de la construcció i és aquest criteri el que es va seguir per les primeres intervencions a l'església de Sant Jaume de Frontanyà.

2.2.6.2 LES RESTAURACIONS EN LA DÈCADA DE 1960

Vista de la façana principal i la rectoria adossada al lateral sud de Sant Jaume de Frontanyà. Biblioteca de Catalunya: Fons Salvany, 1918

La primera restauració del conjunt de Sant Jaume de Frontanyà té lloc entre 1962 i 1965 de la mà de la Diputació de Barcelona⁹⁸. La intervenció, projecte de l'arquitecte Camil Pallàs, va tirar a terra la rectoria, construïda en època barroca, i d'altres cases adossades també a la façana lateral sud de l'església. La motivació principal va ser el mal estat de conservació de l'antiga rectoria, que causava problemes d'humitats al temple, tot i que també es volia millorar la visió panoràmica de l'església. També es van eliminar els revestiments neoclàssics de l'interior de l'edifici, afegits a meitats del segle XIX, per mostrar l'aparell original del mur romànic (vegi's l'annex d'imatges, figures 6 i 7). Per Martínez Solsona va ser una decisió encertada: «derruïda la casa de l'antiga Rectoria, [...] hom pot copsar millor la bellesa del conjunt arquitectònic que d'aquesta manera resta totalment lliure per a fruit-ne amb fonda delectança...»⁹⁹.

En canvi, segons Adell la desaparició de l'habitatge del rector no comporta una vista realista de l'església: «la destrucció de la rectoria de Sant Jaume de Frontanyà [...] no només ha deixat l'església en una posició aïllada que no havia tingut, sinó que, a més, amb la imatge global, hom perdia uns testimonis del conjunt canonical, que una desgraciada reparació dels paraments del cantó de migjorn ha acabat de malmetre»¹⁰⁰.

Ubiquem aquí la troballa dels vestigis corresponents al conjunt monàstic original: capitells esculpits i tombes antropomorfs excavades a la roca. Tot i que els vestigis dels murs mostren l'emplaçament de tres portes que probablement conduïen a les dependències canòniques, no es va dur a terme la confirmació de

⁹⁷ L'ordre d'arquitectes que van presidir les actuacions de l'SCCM a partir de 1954 és el següent: Camil Pallàs i Arisa (1954-1978), Albert Sentís i Hortet (temporalment, entre 1978 i 1981), Antoni González i Moreno-Navarro (1981-2008), Joan Closa Pujabet (2008-2019) i José Luis Sanz Botey (des de l'octubre de 2019 fins a l'actualitat).

⁹⁸ Lacuesta, R., *Annex 1. Inventari de les actuacions de l'SCCM a Catalunya a: El Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona. Metodologia, criteris i obra (1915-1981)*. Diputació de Barcelona: Barcelona, 2000, p. 159.

⁹⁹ F. Martínez Solsona, *op. cit.*, pp. 32-33.

¹⁰⁰ Adell, J., A., *L'arquitectura religiosa*. Catalunya Romànica, XII: El Berguedà, Enciclopèdia Catalana: Barcelona, 1984, p. 90.

la seva existència i evolució. Per tant, no es va efectuar la reconstrucció d'aquestes sinó que es va refer el parament de la façana sud, ara sense la rectoria¹⁰¹.

En les obres de restauració dirigides per Pallàs, el criteri d'intervenció un cop investigat l'origen de la construcció romànica intentava reconstruir la hipotètica imatge medieval a través d'eliminar les alteracions d'època gòtica, renaixentista, barroca o neoclàssica, buscant la puresa estilística perduda. És necessari relacionar-hi les propostes de «restauració ideal» que va aportar Puig i Cadafalch, ja que el material publicat a *L'arquitectura romànica de Catalunya* estava a la base científica de les intervencions. Més endavant, a partir de 1966, Antoni Pladevall es va encarregar dels estudis històrics i del material documental; d'aquestes investigacions arqueològiques, malauradament, no se'n van publicar les dades.

Sant Jaume de Frontanyà és una de les moltes architectures que van perdre bona part dels vestigis posteriors al romànic. Pallàs entén per «conservar» restituir la imatge original i l'eliminació dels arrebossats i pintures de l'interior dels edificis que no fossin medievals formen part del procés de neteja. En els seus escrits fa servir la paraula «consolidar» per justificar l'enderroc de cossos afegits, especialment els d'època barroca. En definitiva, com apunta R. Lacuesta, «per restaurar, entén al peu de la lletra la definició de Lámpez Romea *restaurar significa volver a hacer un edificio o una de sus partes tal y como fue primitivamente*»¹⁰².

La restauració de monuments de la segona meitat del segle XX és hereva dels treballs d'historiadors com Mossèn Eduard Junyent, qui aportava un veritable manual dels criteris d'intervenció en les esglésies amb la seva obra *La Iglesia. Construcción. Decoración. Restauración*¹⁰³. Per a les reconstruccions posteriors a les destrosses de la Guerra Civil es van considerar diverses teories precedents (Viollet le Duc, Camillo Boito, John Ruskin, entre d'altres) i es va formular el criteri imperant entre els anys 1940 i 1970. A falta d'un document descriptiu de la intervenció, deduïm que Pallàs va intervenir a Sant Jaume de Frontanyà influït per aquests preceptes.

En primer lloc, habitual entre les opinions dels religiosos erudits d'aquest moment, l'objectiu de recuperar l'aspecte original és menys rigorós en les construccions barroques o posteriors, on la intervenció pot introduir innovacions més «creatives» ja que, a diferència de les romàniques i gòtiques, no es consideren «d'importància estilística». Joan Ferrando Roig, teòleg partidari del retorn a la simplicitat i l'ordre que s'havia perdut amb els afegits del Renaixement, parlava d'ornaments excessius i superficials que anaven en detriment del recolliment necessari per a practicar el culte religiós¹⁰⁴. Així doncs, es retiren els estucats per donar visibilitat al parament de pedra perquè l'arrebossat es veu com una nosa que impedeix l'admiració del monument original, segons Junyent, enlletjint el que es considera «l'estructura típica».

En aquell moment no es valorava el fet que el revestiment de les parets del temple era habitual en l'església medieval, suport per a les pintures murals o simplement per dissimular l'acabat pobre de les filades. Precisament, el repertori ornamental del segle XI incloïa una capa de calç o emblanquinat que, a l'interior, es tractava amb incisions que simulaven la paret de carreus vermells pintada a tremp, tot i que la decoració precedís els elements figurats. A l'exterior dels temples com el de Sant Jaume de Frontanyà, la decoració

¹⁰¹ Vilalta, L., *Sant Jaume de Frontanyà*. Mapes de Patrimoni Cultural [en línia]: Diputació de Barcelona, 2022, <https://patrimonicultural.diba.cat/element/sant-jaume-de-frontanya>.

¹⁰² Lacuesta, R., *op. cit.*, p.134.

¹⁰³ Junyent, E., *La Iglesia. Construcción, decoración, restauración*. Editorial Balmes: Barcelona, 1940.

¹⁰⁴ Pérez, J. L. M., *La restauración de templos en el periodo de posguerra y la asunción de criterios de vanguardia*. Anales de Edificación, 2015, vol. I, n. 1, pp. 43-45.

anterior als grans programes figuratius també omplia l'exterior de l'església, no necessàriament tan ambiciosa com havia sigut a Santa Maria de Ripoll però que hauria revestit els murs amb motius geomètrics¹⁰⁵.

Contemporàniament, altres criteris en el debat europeu qüestionaven, precisament, els valors fins ara exposats en l'actuació del 1961-1965. En la Carta de Venècia de 1964 s'apunta el següent: «En la restauració d'un monument s'han de respectar les contribucions vàlides en la construcció d'un monument, a qualsevol època aparegudes, ja que les unitats de l'estil no són l'objectiu d'una restauració»¹⁰⁶. Pallàs, però, aposta per l'elecció d'un estil quan un edifici en presenta de superposats.

Per últim, s'ha de tenir en compte la connotació nacional catalanista de la recuperació de l'art romànic, estil vist com a propi de Catalunya. Pot ser interessant, aquí, fer una analogia entre el sentiment de recuperació del passat històric català dels monuments medievals, evocat també per C. Pallàs, i el sentiment de recuperació del passat històric que, en els segles IX i X, es manifesta en la fundació i consagració de nombroses esglésies per rescatar el temple destruït pels infidels durant l'ocupació sarraïna. Curiosament, en els documents de l'època, es fa referència a aquesta recuperació del lloc *antiquitus*, «d'abans», amb el terme «restauració»¹⁰⁷.

2.2.6.3 LES RESTAURACIONS ENTRE 1972 I 1982

Sant Jaume de Frontanyà seria intervinguda encara tres vegades més fins a dia d'avui. Les segones actuacions van tenir lloc entre 1972 i 1980 i es van centrar en la zona de la coberta, la qual es va desmuntar per a rebaixar-la fins al nivell original tenint en compte que havia estat sobrealçada en època moderna, ja dins l'objectiu de recuperació de l'estat original de l'arquitectura en temps del romànic. La coberta rebaixada es va construir amb una xarxa metàl·lica coberta per una capa de formigó, a més d'envans de suport i tela asfàltica. L'aspecte exterior es va rematar amb una cornisa de pedra i teules.

La intervenció del 1982 va consistir en l'acabament de la teulada del cimbori, completant així les intervencions de la coberta iniciades al 1972 (vegi's l'annex d'imatges, figs. 9 a 13). Es va seguir el projecte de l'arquitecte Albert Sentís (1980) i les obres van ser dutes a terme entre els mesos de juny i octubre de 1982. L'arquitecte Pau Carbó va encarregar-se de la direcció de les obres i Antoni Rius va ser-ne col·laborador. En l'informe de la intervenció publicat per la Diputació de Barcelona podem llegir que es tracta de la continuació de les obres que s'havien vist interrompudes i, per tant, es va seguir un pla que ja estava previst segons les directrius de Camil Pallàs, també de la mà de la Diputació. L'actuació va seguir en la part de la coberta de l'església, és a dir, reparaments a la teulada que van reposar algunes teules trencades i, sobretot, l'acabament del cobriment del cimbori.

El cimbori de Sant Jaume de Frontanyà és una de les parts més cobejades de l'arquitectura romànica a Catalunya i les restauracions de Pallàs havien deixat la seva teulada inacabada, la qual durant molts anys mostrava la tela asfàltica de protecció. Aquesta va ser substituïda per una de nova, amb una capa afegida de solera de rajola. El coronament que podem veure a l'exterior mostra, finalment, una teulada de teules àrabs. L'acabament es va realitzar a partir d'una cornisa perimetral feta amb lloses de pedra.

¹⁰⁵ Castiñeiras, M., *De l'obra vista al revestiment de l'arquitectura: l'església pintada a la Catalunya Romànica*. A: Camps, J., Freixas, P. (dir.), *Els comacini i l'arquitectura romànica a Catalunya*. Simposi internacional. Universitat de Girona, 25 de novembre. Museu Nacional d'Art de Catalunya, 26 de novembre de 2005. MNAC, Ajuntament de Girona: Barcelona, 2010, pp. 140-141.

¹⁰⁶ Lacuesta, R., *op. cit.*, p.137.

¹⁰⁷ Dalmases, N. de, José i Pitarch, A., *op. cit.*, pp. 15-16.

2.2.6.4 LES RESTAURACIONS EN LA DÈCADA DE 1990 I ESTAT DE CONSERVACIÓ ACTUAL

La última restauració va tenir lloc entre els anys 1991 i 1993, de la mà del Servei del Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat de Catalunya i amb l'objectiu de continuar reforçant les zones més malmeses de l'edifici, les quals havien sigut intervingudes ja anteriorment, com són les cobertes de la nau i del creuer. A més, es va restaurar tot el cos del campanar, l'escala d'accés i l'òcul de la façana principal (vegi's l'annex, fig. 8).

Actualment no s'han dut a terme més intervencions a l'església de Sant Jaume de Frontanyà des d'aquesta última acabada el 1993. Pel que fa a l'estat de conservació actual de l'immoble, ens basem en l'anàlisi més recent, per L. Vilalta, per afirmar que és majoritàriament bo¹⁰⁸. Tot i així, els recursos econòmics que es tindrien en cas de necessitar actuacions d'aquest tipus són pocs, si ens atenem al fet que el patrimoni de la zona en estat de conservació deficient, com són les cases de Tubau o de Santa Eugènia, entre d'altres, pateixen d'una manca de finançament que porta a les restauracions poc professionals.

En les imatges adjuntes podem observar l'evolució de l'estat de conservació de la façana de ponent de Sant Jaume de Frontanyà des de 1969 fins a l'aspecte actual, un cop finalitzades les intervencions el 1994. Cal puntualitzar que l'entorn de l'edifici també ha sigut objecte de remodelacions, com podem veure en el mur que precedeix l'accés a la porta principal. Es fa evident la diferència i millora de l'estat de conservació del campanar abans de la restauració de 1993 —on podem observar, en la base de les dues obertures, el mur del campanar d'espada antic— i el resultat de després de la intervenció en una fotografia de 1994, així com el canvi en el vitrall de l'òcul o aquella intervenció que va actuar rebaixant el nivell de la coberta.

Façana amb campanar de l'església romànica de Sant Jaume de Frontanyà i excursionistes, C. José Guiu, 1969. Font: Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya

Frontis del Monestir de Sant Jaume de Frontanyà, G. Garcia Fernández, 1994. Font: Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya

Malgrat la bona conservació de l'edifici, L. Vilalta recomana, per a la conservació artística de la parròquia de Sant Jaume, la restauració del jou de fusta de la campana petita de l'església, així com la col·locació d'un contrapès. A més a més, també ens parla de la necessitat de restauració de les imatges religioses que es conserven a l'església de Sant Jaume de Frontanyà.

2.2.6.5 LA INFLUÈNCIA DEL CIMBORI DE FRONTANYÀ EN LA RESTAURACIÓ DE SANTA MARIA DE RIPOLL

En el present apartat comentaré la relació que hi va haver entre l'arquitecte Elies Rogent (1821-1897) i l'església de Sant Jaume de Frontanyà pel que fa als models i estudis arqueològics que es van realitzar per elaborar un criteri estilístic i d'actuació en les restauracions de Santa Maria de Ripoll. Aquesta informació

¹⁰⁸ Vilalta, L., *Memòria del Mapa de Patrimoni Cultural de Sant Jaume de Frontanyà*. Op. cit., p. 42.

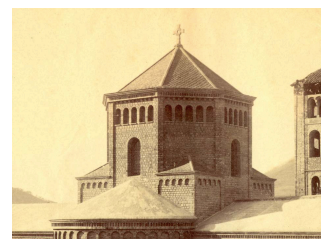
resulta d'interès per remarcar la seva influència en l'estudi de l'estil romànic català, sent un exemple a seguir tant pel seu estat de conservació com pels elements característics que sistematitzen les solucions arquitectòniques aplicades arreu durant l'auge constructiu del segle XI.

El monestir benedictí de Santa Maria de Ripoll ens va arribar, al segle XIX, com un conglomerat d'estils que inclouen vestigis grecoromans, bizantins, romànics, gòtics i construccions que arriben fins al segle XVI. La seva consagració, però, datada a finals del segle IX, i l'impuls constructiu de l'època de l'abat Oliba al segle XI, situen l'edifici a cavall entre l'estil bizantí i romànic. La reconstrucció del monestir es considera «una metàfora de la reconstrucció de Catalunya»¹⁰⁹, si tenim en compte el valor de l'estil romànic com un símbol de la nació catalana en la recuperació del passat històric del país entre els segles XIX i XX.

El bisbe de Vic Morgades va encarregar les obres de reconstrucció a Elies Rogent, iniciades el 1886 i finalitzades el 1893, any en què es va recuperar el culte al monestir amb la seva nova consagració. El debat sobre els criteris d'intervenció s'havia iniciat ja el 1875, amb partidaris de la restauració dita «estilística» per tornar l'edifici a les seves funcions de culte originals, i els partidaris de la consolidació de la ruïna, seguint els preceptes de Ruskin sense aplicar una restauració en el sentit estricte del terme. Rogent s'inscriu en el primer grup i va realitzar, preferint les tesis violetianes, un fervorós estudi de la història del monument per incloure la lliure creació en la reconstrucció d'un estil ideal. De fet, dedicarà un capítol anomenat *Fonts artístiques de la restauració*. Els resultats d'aquest tipus de restauració, amb pretensions d'autenticitat i de recuperació de formes desaparegudes, reflex de l'arquitectura del segle XIX, s'han definit amb el terme «neo-romànic»¹¹⁰.

Durant la dècada de 1860, Elies Rogent va visitar Santa Maria de Ripoll analitzant-ne l'estat de conservació i va elaborar plànols per una planificació de les obres de restauració. Resultat dels seus estudis és la memòria *Santa Maria de Ripoll. Informe sobre las obras realizadas en la Basílica y las fuentes de la restauración* (1887)¹¹¹. Les fonts arqueològiques parteixen de diverses expedicions per part de Rogent acompanyat d'altres arquitectes barcelonins, incloent una excursió a Sant Jaume de Frontanyà el juny de 1886¹¹².

Segons ens diu V. Maestre es van fer en aquest moment fotografies i el plànol de l'església, un estudi «decisiu per la orientació definitiva de la restauració del cimbori, fins al punt que Rogent es va veure obligat a rectificar els projectes del 1865»¹¹³. En el dietari de Rogent podem llegir que l'església de Frontanyà corrobora les seves previsions pel que fa a l'aspecte i l'estructura de la part de l'absis, a Sant Jaume coberta per un cimbori a la zona del creuer. Les solucions del cimbori, una estructura poligonal de dotze cares que reposa sobre els arcs torals del creuer mitjançant trompes còniques, van ser aplicades a Ripoll en ser el de Frontanyà l'únic exemple a Catalunya d'aquest període.

L'església de Ripoll, amb les obres de la capçalera i el transepte concloses. Font: Arxiu Comarcal del Ripollès

¹⁰⁹ Mirambell i Abancó, M., *La restauració del monestir de Santa Maria de Ripoll al segle XIX. Entre la "restauració arqueològica" i la "restauració estilística"*. UNICUM, 2001, p.7, <https://raco.cat/index.php/UNICUM/article/view/291176>.

¹¹⁰ Adell, J. A., *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Els llibres de la Frontera: Barcelona, 1986, p. 17.

¹¹¹ Rogent, E., *Santa Maria de Ripoll. Informe sobre las obras realizadas en la Basílica y las fuentes de la restauración*. Impr. de la viuda é hijos de J. Subirana: Barcelona, 1887, <https://mdc.csuc.cat/digital/collection/impresosahg/id/1834>.

¹¹² Recopilarà, durant el mateix any, dades i referències de les esglésies de Terrassa, Sant Llorenç del Munt, Sant Pere de Rodes i Sant Joan de les Abadesses, entre altres, per concloure en quins paràmetres s'havia de dur a terme la restauració d'un edifici romànic, alhora definint les característiques que li haurien sigut pròpies.

¹¹³ Maestre Abad, V., *Elias Rogent, arqueólogo y restaurador. Notas para la historia de la restauración de Santa María de Ripoll*. Revista de Girona, 1978, n. 83, p. 205, <https://raco.cat/index.php/RevistaGirona/article/view/81952>.

L'escrit que s'atén concretament a Sant Jaume de Frontanyà, en la pàgina 24 de l'*Informe*, parla sobre l'absis i el coronament d'aquest i considera aquesta part del temple un exemple gairebé idèntic del que hauríem trobat a Ripoll si no hagués tingut lloc l'esfondrament de les voltes. El fet que Rogent es refereixi a Frontanyà com «la pequeña ripollense» eleva l'arquitectura de l'església Sant Jaume a la categoria dels paradigmes de l'art romànic català. Diu el següent: «Este monumento se singulariza dentro de la historia de nuestro arte religioso y explica, en escala reducida, el efecto pintoresco, animado y seductor, que produciría la parte absidial de Santa María de Ripoll, coronada por el gallardo cimborrio, hundido en los últimos años del siglo XV» (vegi's l'annex d'imatges, figs. 14 i 15)¹¹⁴.

Vista del cimbori de l'església de Sant Jaume de Frontanyà. Biblioteca de Catalunya: Fons Salvany, 1918

3. L'EDIFICI ROMÀNIC

3.1 INTRODUCCIÓ

Sant Jaume de Frontanyà forma part de la gran activitat constructiva de la segona meitat del segle XI, un moment d'esplendor arquitectònica en el romànic català. La construcció d'un nou temple que feia abandonar el primitiu, a més d'altres dependències, deixava enrere el monacat benedictí i simbolitzava els canvis dels costums de la vida dels canonges, perseguint l'acostament dels alts eclesiàstics amb el poble, a través d'una renovació arquitectònica sistematitzada. La tipologia de la canònica, que presenta les característiques del romànic llombard, no és una modalitat específica tenint en compte que, com és el cas, s'establia en una església preexistent, però la planimetria respon a les noves exigències litúrgiques¹¹⁵.

Pel que fa a les influències contemporànies o d'edificis pertanyents també al romànic català, es relaciona la canònica de Sant Jaume amb la de Santa Maria de Lluçà, les dues amb una cronologia coincident pel que fa al desenvolupament de les funcions parroquials, canòniques i del conjunt arquitectònic monumental, així com per la seva relativa proximitat geogràfica¹¹⁶. Aquest paral·lel serveix, d'altra banda, com a guia per suposar l'aspecte que devia tenir el claustre que es disposava en l'espai de migjorn de l'església de Frontanyà. Santa Maria de Lillet és un altre centre que s'acull també en una dinàmica de relacions estretes amb Sant Jaume de Frontanyà a l'època¹¹⁷. Pel que fa a les solucions estilístiques que es reflecteixen en aquesta última, existeixen paral·lelismes significatius amb canòniques d'altres regions catalanes i de cronologies immediatament anteriors com és Sant Vicenç de Cardona. La tipologia de l'església de Frontanyà inclou edificis corresponents a parròquies, monestirs o canòniques de l'estil de la segona meitat de segle, com Santa Maria de Terrassa, Sant Ponç de Corbera o Santa Eugènia de Berga¹¹⁸.

¹¹⁴ Rogent, E., *Santa Maria de Ripoll. Informe sobre las obras realizadas...* Op. cit., p. 24-25.

¹¹⁵ Junyent, E., *Catalunya Romànica. L'arquitectura del segle XI*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat: Barcelona, 1975, p. 113.

¹¹⁶ Serra, R., Vigué, J., *Sant Jaume de Frontanyà*. Catalunya Romànica, XII: El Berguedà. Enciclopèdia Catalana: Barcelona, 1984, p. 472

¹¹⁷ Adell, J. A., *Sant Jaume de Frontanyà*. Catalunya Romànica, XII: El Berguedà. Enciclopèdia Catalana: Barcelona, 1984, p. 472.

¹¹⁸ Whitehill, W. M., *Spanish romanesque architecture of the eleventh century*. Oxford University Press: Oxford, 1968, pp. 107-114.

3.2 CRONOLOGIA

Una de les bases per a la definició de l'arquitectura romànica ha sigut la cronologia en l'aparició dels seus elements, la qual constitueix una línia que, unint un seguit de solucions estilístiques, ha permès plantejar una homogeneïtzació en la geografia per on s'estén¹¹⁹. Així doncs, és necessària la investigació sobre la cronologia en la construcció de l'església de sant Jaume de Frontanyà, que té una datació prou incerta. La monografia d'Adell, Serra i Vigué sobre l'edifici¹²⁰ planteja una cronologia que situa l'inici de les obres el 1060 i les perllonga fins al final del segle XI. Com que no es conserva acta de consagració per a l'inici del culte en el nou edifici, aquesta proposta es basa en els donatius simptomàtics de la construcció d'una nova església, que es documenten durant el període esmentat, el primer datat del 1060 i l'últim del 1097. Per tant, les donacions que s'estenen fins a finals del segle XII contribuirien ja a la consolidació del temple. Aquestes mateixes dates són les que exposen N. Dalmases i A. J. Pitarch¹²¹, afirmant que el conjunt de Sant Jaume s'hauria construït en 37 anys. Articles més recents com el de M. Riu traslladen uns anys més tard el procés de construcció, entre 1070 i 1102¹²², desestimant la proposta d'E. Junyent, que menciona els anys 1066 i 1074¹²³. Per altra banda, les publicacions de la mà de la Diputació de Barcelona, tant en la descripció aportada per l'informe de restauració del cimbori el 1981¹²⁴ com en la fitxa tècnica realitzada recentment per L. Vilalta¹²⁵, indiquen la cronologia del nostre edifici entre els anys 1066 i 1080.

Pel que fa a les dependències monàstiques, R. Serra i J. Viladés¹²⁶ afirmen que es té constància del claustre, encara en peu, al segle XV. Tot i que sense confirmació documental, la seva construcció s'atribueix al prior Ramon Arnau, el primer abat de la canònica, per la qual cosa el conjunt del monestir s'hauria erigit en la segona meitat del segle XII, com apunta J. Duran-Porta¹²⁷. És difícil saber quan va desaparèixer però el que és segur és que al seu lloc s'hi va construir la rectoria, adossada a l'església, durant la primera meitat del segle XVII. Martínez Solsona¹²⁸ considera que el monestir ja estava en estat ruïnós en aquell moment. En l'actualitat ja no existeix l'edifici de la rectoria, ja que va ser enderrocada el 1965 fruit d'una restauració, i tan sols podem apreciar les marques que aquesta o les antigues estances de la canònica van poder deixar a la façana sud del temple.

¹¹⁹ Adell, J. A., *op.cit.*, p. 10.

¹²⁰ Adell, J. A., Serra, R., Vigué, J., *Sant Jaume de Frontanyà*. Catalunya Romànica, XII: El Berguedà. Enciclopèdia Catalana: Barcelona, 1984, pp. 467-480.

¹²¹ Dalmases, N., José i Pitarch, A., *Història de l'art català*. Vol. I: *Els inicis i l'art romànic. Segles IX-XII*. Edicions 62: Barcelona, 1986, p. 126.

¹²² Riu i Riu, M. *Les antigues canòniques de l'àmbit del bisbat de Solsona*. L'Erol: revista cultural del Berguedà, 1993, n. 41, p. 24.

¹²³ Junyent, E., *Catalunya Romànica. L'arquitectura del segle XI*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat: Barcelona, 1975, p. 118

¹²⁴ González, A. et. al., *La restauració, ara i aquí*. Servei de Catalogació i Conservació de Monuments, Diputació de Barcelona: Barcelona, 1983, pp. 63-64.

¹²⁵ Vilalta, L., *Memòria del Mapa de Patrimoni Cultural de Sant Jaume de Frontanyà*. Diputació de Barcelona [en línia]: Sant Jaume de Frontanyà, 2022, <https://patrimonicultural.diba.cat/element/sant-jaume-de-frontanya>.

¹²⁶ Serra, R., Vigué, J., *op. cit.*, p. 473.

¹²⁷ Duran-Porta, J., *Sant Jaume de Frontanyà*. Enciclopèdia Romànica Digital [en línia]: 2019, p. 747, https://www.romanocodigital.com/sites/default/files/pdfs/files/barcelona_SANT_JAUME_DE_FRONTANYA.pdf.

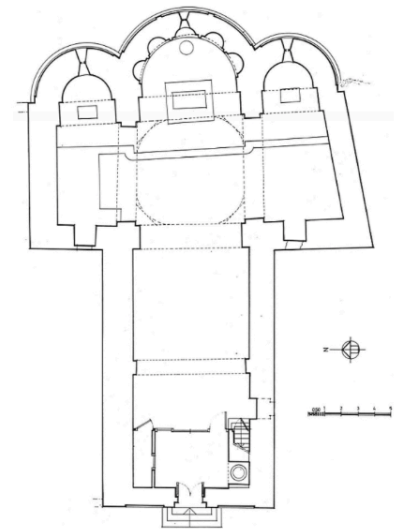
¹²⁸ Martínez Solsona, M., F., *Sant Jaume de Frontanyà, mil anys d'història i geografia*. Ed. Montblanc, Granollers: 1967, p. 27.

3.3 CARACTERÍSTIQUES ARQUITECTÒNIQUES

L'església de Sant Jaume de Frontanyà és un monument que respon a les característiques d'un llenguatge arquitectònic ja perfectament consolidat en la primera meitat del segle XI. És un edifici de grans dimensions, amb més de 30 metres de llarg en l'eix principal, més d'11 metres pel que fa a l'alçada en l'interior de la nau i superant els 15 metres a la zona del creuer. La sensació de monumentalitat que caracteritza l'edifici no és tan simptomàtica de la planta, d'una sola nau i transsepte, com de l'organització volumètrica exterior, juxtaposicions entre la cúpula amb cimbori sobre el creuer i els efectes de clarobscur generats entre els absis, l'alçada de la volta de canó i l'articulació dels elements a través de l'ornamentació llombarda.

Pel que fa a la planta, trobem el tipus senzill d'una sola nau rectangular de creu llatina, amb transsepte i tres absis. Els absis s'orienten, com en la majoria dels edificis d'aquest moment, a llevant, i presenten una estructura semicircular. Es fa evident una irregularitat en la direcció que pren la planta en aquest tram final, ja que els braços del transsepte no acaben de ser paral·lels als murs de la nau central sinó que tracen, sobretot en l'extrem sud, una lleugera diagonal que fa que el coronament dels tres absis no segueixi una línia recta perfecta respecte l'entrada de l'església. Tot i així, aquest desviament és mínim i no afecta a la percepció de l'espectador.

L'esquema de la planta de Sant Jaume de Frontanyà combina formes geomètriques bàsiques: el quadrat, el cercle, el semicercle i el rectangle, per bé que la forma trapezoïdal, una mica més acusada en el sector sud del transsepte, seria suposadament un error, resultat d'una rectificació per causes inesperades, com podria ser un impediment del terreny d'edificació.

Planta de l'església de Sant Jaume de Frontanyà, a escala 1:200, Adell, J., *Sant Jaume de Frontanyà*. Catalunya Romànica, XII: El Berguedà. Enciclopèdia Catalana: Barcelona, 1984, p. 475

La nau única presenta una horitzontalitat que condueix, a través de la volta de canó seguit, cap a un segon terme a través del transsepte, sent aquest una ampliació direcció perpendicular que emfatitza la zona de la capçalera. Els absis, la fi del camí a recórrer, són precedits per un curt tram elevat amb un esglaó. Les dues parts de la planta responen a dues concepcions diferents de l'espai que integren el component horitzontal amb la sensació de centralitat. Aquesta última té lloc en el transsepte, que podem considerar gairebé com una segona nau de proporcions que no s'allunyen, en l'amplada, de les de la nau central.

En el punt del creuer s'alça una gran cúpula amb trompes còniques als angles, que passa ràpidament de l'espai quadrat a la base octogonal. Tant el transsepte com la nau principal són coberts amb volta de canó reforçada per dos arcs torals. En el cas de la nau, l'arc feixó divideix l'espai en dos trams. Comparteixen aquesta mateixa solució en les voltes les esglésies de Cardona, Santa Maria de Terrassa o Santa Eugènia de Berga, totes reforçant l'estructura per sustentar el pes del cimbori¹²⁹. Els tres absis, al seu torn, presenten la volta de quadrant d'esfera o volta de forn. L'absis central està ornamentat amb cinc fornícules o nínxols semicirculars que buiden el mur, emmarcats per arcs rebaixats i separats per petites columnes adossades, amb un bloc de pedra que no arriba a ser un capitell¹³⁰, descansant en la base sobre un

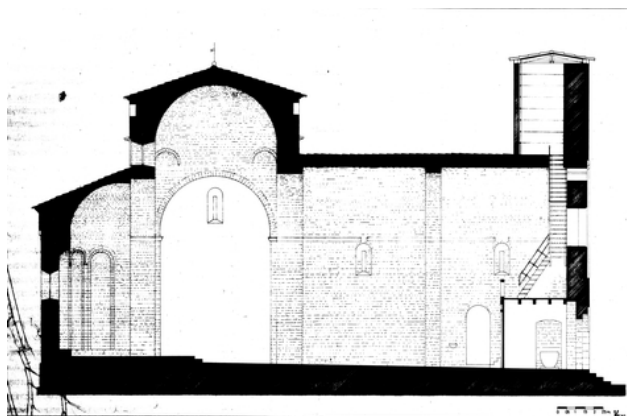
¹²⁹ Goday, J., Falguera de, A., Puig i Cadafalch, J., *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Vol. II: Del segle IX al XI. Ed. facsím., 2001. Institut d'Estudis Catalans: Barcelona, 1911, p. 510.

¹³⁰ Junyent, E., *op. cit.*, p. 118.

estil·lobat (vegi's l'annex d'imatges, fig. 17). En canvi, l'espai dels altres dos absis, de mur llis, només presenta l'obertura d'una finestra a doble vessant al centre de la conca absidal. Aquí, tan sols contribuirien a un efecte plàstic les columnes que sobresurten del parament llis de manera esglaonada, des de l'interior d'aquests dos semicercles laterals, ja que les finestres no tenen ornamentació.

Als peus de l'església s'indica l'obertura de la porta principal, al centre de la façana de ponent i a través d'una modesta escala de tres graons. A l'interior podem veure les escales que condueixen cap a la zona del cor modern i més amunt fins al campanar. Les línies discontinües marquen en l'esquema de la planta obertures que havien existit amb anterioritat i que ara arriben tapiades. Aquestes són dues antigues portes que donaven accés a les dependències canonicals, una des del mur del creuer a l'extrem sud, una senzilla portada refeta en època moderna¹³¹ i encara en funcionament (vegi's l'annex d'imatges, fig. 22), i l'altra des de l'inici de la nau central, també a migjorn. Hem d'afegir la porta que connectava amb el cementiri, des del transsepte i cap al mur nord de l'edifici. Totes tres eren portes amb un simple arc de mig punt i un dintell sense ornamentació¹³².

Pel que fa a l'interior, els pilars esglaonats fan néixer els arcs torals des d'una imposta de motllura senzilla, que recorre el perímetre incloent les pilastres. Aquesta línia actua com a unificadora de l'espai, per bé que els elements de suport esdevenen una característica de l'estil llombard arrel de les necessitats funcionals per l'estructura de la volta. Així mateix expliquem la solidesa i l'espessor dels murs, amb escasses obertures que sintonitzaven amb la concepció d'un espai sagrat aïllat de l'exterior (vegi's l'annex d'imatges, fig. 20).

Secció longitudinal de l'església de Sant Jaume de Frontanyà, per P. Solà i Busquets i A. Puig i Castells. Servei del Patrimoni Arquitectònic de Catalunya: Col·lecció Planimetria dels Monuments Catalans 2013

En la secció longitudinal de l'església podem veure les finestres de forma esqueixada que enriqueixen la il·luminació de l'edifici, una a cada extrem del transsepte. S'hi sumen l'obertura de la base de la cúpula, per sobre de l'absis principal, i dues finestres més situades al mur meridional. Les finestres esmentades són petites i estretes, i formen part del mode d'il·luminació generalitzat en l'arquitectura llombarda, un sistema que cerca el clarobscur a l'interior. No s'hi inclou el gran òcul a la façana principal, que és posterior i respon a una il·luminació directa que es correspondria més aviat a la concepció de l'interior gòtic¹³³. Tot i així, Sant Jaume de Frontanyà no és una església especialment fosca, ja que la llum no ha de travessar més d'una nau des del mur exterior.

La sobrietat defineix el parament de l'interior, sense ornamentacions, on només les motllures llises i els arcs torals tracen algunes línies que trenquen amb l'ordre de les filades dels carreus que componen el mur. Això fa ressaltar els valors pròpiament arquitectònics i s'ha considerat característica del romànic català d'aquesta època, tot i que l'aspecte despul·lat dels murs actualment és el resultat de les restauracions fetes durant la segona meitat del segle XX.

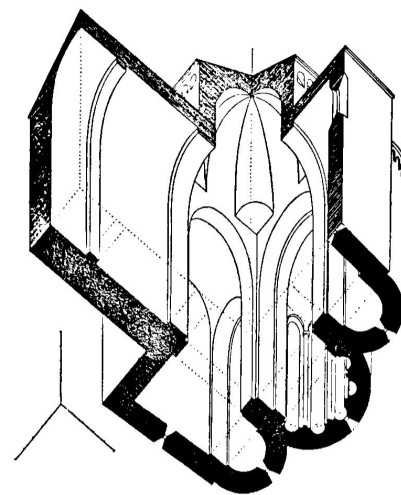
¹³¹ Duran-Porta, *op. cit.*, p. 749.

¹³² Junyent, E., *op. cit.*, p. 118.

¹³³ Adell, J. A., *op. cit.*, p. 58.

A l'interior de l'església es conserven dos elements de dubtosa cronologia per la senzillesa i la manca d'informació escultòrica que presenten¹³⁴. El primer és una pica d'aigua beneïda senzilla, de petites dimensions i amb forma de recipient circular. Es tracta d'una única peça de pedra que conté el monograma IHS esculpit a la part frontal i la forma d'una mà que la sosté metafòricament al centre de la base. La podem observar en el primer tram de la nau de l'església, al mur meridional. També als peus de la nau trobem una pica baptismal, de dimensions considerables, sobre un peu circular i sense decoracions; podria ser romànica, però no s'assegura que el seu emplaçament fos el lloc on s'ubica actualment.

L'alçat de Sant Jaume de Frontanyà defineix uns volums exteriors que mostren l'estructura arquitectònica gairebé neta i trasllada la disposició dels espais interiors a l'aspecte exterior, des el qual podem distingir clarament els cossos que componen l'edifici¹³⁵. L'únic element extern que no s'hi correspon és la coberta a doble vessant i en forma de cimbori de la cúpula del creuer. Centrant-nos en la zona del cos de l'església, és comú en l'arquitectura romànica al territori català que la nau central tingui la mateixa alçada que el transsepte, en el cas de les plantes de creu llatina¹³⁶. La diferència d'alçada entre la nau i el transsepte a Frontanyà no és acusada però manté l'autonomia volumètrica exterior dels dos cossos (vegi's l'annex d'imatges, fig. 21). Alhora, s'allunya de la concepció basilical en l'arquitectura contemporània, on el creuer seria més baix que la nau¹³⁷, per bé que en les esglésies rurals de petites dimensions en el segle anterior trobem exemples que ens mostren un transsepte que pot ser més alt que la nau¹³⁸.

Perspectiva axonomètrica de l'església de Sant Jaume de Frontanyà, segons Puig i Cadafalch. Font: W. M. Whitehill, *Spanish romanese architecture*, p. 110

Val a dir que, igual que en la qüestió de l'aspecte dels murs sense ornamentació, cal tenir present la restauració de la dècada de 1970, moment en què es va desmuntar la coberta de la nau central per a rebaixar-la fins al nivell original, considerant que havia estat sobrealçada en època moderna i dins l'objectiu de recuperació de l'estat original de l'arquitectura en temps romànics¹³⁹. En relació amb aquest aixecament de l'alçat, en l'exterior de l'absis central observem com les arcuacions llombardes que el decoren es situen, quatre o cinc filades per sota de la cornisa, fet que es pot considerar el resultat d'un sobre-aixecament, ja que no és una solució habitual (vegi's l'annex d'imatges, fig. 23). Tot i així, és difícil afirmar l'època en què això va produir-se ja que l'aparell constructiu és idèntic a l'original i l'afegit no sembla posterior a l'obra¹⁴⁰.

La coberta per les naus és feta amb teules de ceràmica. El mateix material i tècnica constructiva cobreix, amb filades semicirculars concèntriques, els espais dels tres absis. Just sobre el creuer, en la intersecció de

¹³⁴ Duran-Porta, J., *op. cit.*, pp. 750-751.

¹³⁵ Adell, J. A., *op. cit.*, p. 42.

¹³⁶ Adell, J. A., *op. cit.*, p. 42.

¹³⁷ Dalmases, N., José i Pitarch, A., *op. cit.*, p. 89.

¹³⁸ Barral, X., *L'arquitectura religiosa d'època romànica a Catalunya (segles XI-XIII): balanç i notes crítiques*. Catalan Historical Review, Vol. 4, 2011, p. 186.

¹³⁹ Prèviament a la restauració, es descrivia aquest espai de la següent manera: «En l'exterior, el corona una galeria alta simulada». Goday, J., Falguera de, A., Puig i Cadafalch, J., *op. cit.*, p. 266.

¹⁴⁰ Duran-Porta, J., *op. cit.*, p. 748.

la nau amb el transsepte, trobem el cimbori, una de les tres parts principals que formen la ornamentació artística de l'exterior juntament amb la façana principal i l'aspecte exterior dels absis¹⁴¹. Es tracta de l'element més elevat de l'edifici en tant que analitzem l'arquitectura característica dels segles XI-XII i l'espadanya del campanar, que el supera en alçada, és un afegit del segle XVI. Per tant, la composició hauria estat equilibrada pel cimbori, que contraresta la horitzontalitat de la nau i el desenvolupament dels cossos en la capçalera.

La construcció del cimbori no s'explica per la seva funcionalitat, ni constructiva ni d'il·luminació, ja que no s'hi obren finestres que deixin pas de llum a l'interior del creuer. Puig i Cadafalch ens en parla a través de la sumptuositat que aporta com a element poderós, provinent de la cúpula bizantina i traslladada a la planta basilical romana: «una reducció d'un santuari oriental en mig d'una basílica llatina»¹⁴². El seu exterior presenta dotze costats, ja que la transformació de la cúpula de sectors amb base vuitavada es dona a l'interior. Resulta un cos arquitectònic únic a Catalunya, tant per la seva forma com pel seu estat de conservació¹⁴³. La coberta piramidal està formada a partir de diagonals que surten de cada angle per trobar-se al centre. En el tambor, sota la coberta, observem un fris d'arquets cecs de poca profunditat. Les quatre cares del polígon que coincideixen amb les naus, central i del transsepte, són més amples que la resta i acullen, en lloc de dues, cinc finestres cegues. La secció que s'eleva just sobre la coberta de l'absis principal presenta una obertura en forma de finestra de doble esqueixada, resseguida per una sèrie arcuacions llombardes d'on baixen dues lesenes, disposades a banda i banda.

Als peus de l'església el campanar de torre presideix la façana d'entrada, un element absolutament vertical format per un prisma rectangular i base petita, sense un espai interior rellevant. Sobresurt un pis respecte la coberta de la nau i té pocs metres més d'alçada que el cimbori. La seva façana està perforada per dues finestres allargades acabades amb arc de mig punt pel costat de ponent i pel lateral nord. Se li suma una obertura al mur de llevant, que permet l'accés al nivell de la coberta de la nau, i dues petites obertures en forma de finestra esqueixada i d'arc rebaixat al mur del sud. La seva cronologia es situa al 1572¹⁴⁴ però l'estructura original, un campanar d'espadanya simple de dos ulls¹⁴⁵ al qual correspon l'aparell mural que trobem a la base de les obertures actuals, correspondria a la construcció del segle XI.

L'espai del cementiri, al qual s'accedia a través del mur nord del creuer a través d'una porta, ara tapiada, és un dels pocs espais de sepultura que avui encara es conserven dins del nucli de població¹⁴⁶. La zona de sepultura està delimitada per un mur de pedra que s'uneix a l'església en la zona de la façana de ponent. L'accés està format per una porta adintellada que s'obre en el costat de ponent i presenta un timpà semicircular, també de pedra, sense decoració escultòrica i rematat per una creu patent de costats arrodonits (vegi's l'annex d'imatges, fig. 21). S'afegeix com a lloc de sepultura a l'època el claustre del monestir, d'on provenen restes de tombes antropomorfes i on alguns eclesiàstics demanen de ser enterrats segons indiquen documents de l'època¹⁴⁷.

¹⁴¹ Martínez Solsona, F., *op. cit.*, p. 24.

¹⁴² Goday, J., Falguera de, A., Puig i Cadafalch, J., *op. cit.*, p. 372.

¹⁴³ Vilalta, L., *op. cit.*

¹⁴⁴ Martínez Solsona, F., *op. cit.*, p. 24.

¹⁴⁵ Adell, J. A., *op. cit.*, p. 474.

¹⁴⁶ Vilalta, L., *op. cit.*

¹⁴⁷ Martínez Solsona, F., *op. cit.*, p. 27.

El cementiri de Frontanyà es troba en relació a l'edifici de culte i alhora amb l'aglomeració de la població del territori a l'època. En relació a l'espai funerari en el segle XI, si considerem que l'origen d'aquest espai es correspon a la construcció de l'església, la creació dels cementiris es notifica juntament amb el desenvolupament de la xarxa parroquial. A mitjan segle XI l'enterrament de familiars en un cementiri parroquial definit com a tal no era un fet generalitzat¹⁴⁸, però es té constància de l'expansió de l'espai de la sagrera en aquesta època¹⁴⁹. L'emplaçament dels cementiris tot just davant del mur de l'església, com és el cas de Frontanyà, podria explicar-se a través de les múltiples funcions d'aquest perímetre sagrat en un inici, un conjunt més ampli que el simple espai funerari que ha perdurat: a més de les sepultures, s'hi construïen habitatges o altres edificacions per a ús de la comunitat.

L'altre espai que flanqueja l'església de Sant Jaume de Frontanyà presenta avui una zona buida, fins a la dècada de 1960 ocupada per una rectoria adossada en el mur del sud, la qual s'havia erigit en substitució d'un antic claustre el segle XVII. La restauració que va enderrocar-la el 1962 permet avui rodejar l'església per tots els seus costats i veure els vestigis dels cossos que haurien estat adossats al mur de migjorn (vegi's l'annex d'imatges, fig. 8). Va tenir lloc en aquest moment la troballa de restes corresponents a les antigues dependències canòniques, com són els dos capitells, que avui s'exposen a l'interior de l'edifici, encimentats al terra original de la zona de l'absis central. En una d'aquestes peces, realitzades en pedra calcària de poca qualitat, s'hi representen dos lleons enfrontats. Està esculpit pels quatre costats i s'intueixen unes potes al nivell inferior, que acaben amb un cap a cadascuna de les quatre arestes superiors. La cronologia proposada l'ubicaria en el segle XII, assumint que l'estructura del claustre és posterior al document que institueix, el 1140, les funcions de canònica agustiniana a Frontanyà. El material ens arriba molt erosionat i per aquest motiu és difícil analitzar-ne l'estil, tot i que la temàtica i les solucions encaixarien amb les de Santa Maria de Lluçà, que conserva una peça d'iconografia idèntica i que prové dels tallers de Ripoll¹⁵⁰ (vegi's l'annex d'imatges, figs. 24 i 25).

La façana principal, a ponent, constitueix una de les parts aglutinadores de les característiques de l'ornamentació del romànic llombard, sobri i sense escultura monumental, que combina la simplicitat decorativa amb la puresa de línies que articulen els volums arquitectònics en l'exterior. El parament s'organitza a través d'elements decoratius senzills. Sis compartiments refosos són dividits per lesenes i repartits en dos registres, que ressegueixen la forma piramidal que adopta la façana en la part superior, d'acord amb la pendent de la coberta a doble vessant. La coronació de la forma triangular s'esdevé a partir d'un fris d'arquets cecs, tres en cada extrem dels compartiments superiors. En el cas de la divisió tripartida de la meitat inferior del mur, són quatre les arcuacions, amb un acabament també resseguit per lesenes als extrems, que decoren els plafons que flanquegen l'espai central de l'entrada.

En la façana, tres obertures que connecten el mur de ponent amb l'interior de la nau, totes disposades al centre de la composició: la porta d'entrada, un gran òcul circular i una finestra en forma de creu al vèrtex superior, just a sota dels arcs cecs. La primera respon al tipus de porta oberta amb arc de mig punt sense timpà, decoració escultòrica ni llinda. El model fa servir dos arcs concèntrics en gradació, de carreus més petits el de l'interior, un primer semicercle enfonsat respecte el de sobre. Perfilava l'arcada, ja des del mateix nivell del mur de la façana, una última filada en semicercle de carreus més estrets. Les dovelles dels arcs

¹⁴⁸ Casa, de la, C., Menchon, J., *La mort a l'Edat Mitjana: els espais funeraris a Catalunya*. Butlletí Arqueològic. Reial Societat Arqueològica Tarraconense: 2002, n. 24, p. 213.

¹⁴⁹ Molist, N., Ripoll, G., *Cura mortuorum en el nordeste de la Península ibérica, siglos IV al XII d.C.* Territorio, Sociedad y Poder. Revista de estudios medievales, [en línia] n. 9, 2014, p. 37, <https://reunido.uniovi.es/index.php/TSP/article/view/10776/10264>.

¹⁵⁰ Duran-Porta, J., *op. cit.*, p. 750.

de mig punt reposen sobre els muntants i no es marca la línia d'imposta. La porta, igual que els plafons enfonsats que decoren el mur en aquest nivell de la façana, acaba tres o quatre filades per sobre de la base dels fonaments de l'església. Així doncs, per accedir a l'interior per aquesta porta s'han de pujar quatre graons que formen una petita escalinata que apunta una forma piramidal en sí mateixa, sent el primer esglaó el més gran i l'últim el més petit (vegi's l'annex d'imatges, fig. 19).

Pel que fa a l'òcul de la façana de Sant Jaume de Frontanyà, s'ha afirmat una cronologia que coincidiria amb el moment de construcció del campanar de torre¹⁵¹. No obstant, Puig i Cadafalch ens diu, al 1911, que a l'església «ha sigut obert, darrerament, un gran ull de bou»¹⁵². El seu escrit pot resultar ambigu, ja que no queda clar a quin moment fa referència l'expressió «darrerament», però sembla que parli d'un moment prou proper a la seva visita de principis de segle. Els testimonis gràfics més antics que s'han pogut trobar daten del 1903 i mostren com l'església ja estava dotada d'aquest element¹⁵³ (vegi's l'annex d'imatges, fig. 26). Tot i així, per completar la recerca, s'haurien de consultar les fotografies que es van fer en l'expedició d'Elies Rogent a Sant Jaume del 1886¹⁵⁴. La seva obertura hauria substituït una finestra de mig punt que s'ubicava al mateix lloc¹⁵⁵. La composició decorativa de la façana és presidida per la finestra en forma de creu, un element que tot i no ser de grans dimensions té un impacte simbòlic que el fa ressaltar respecte la resta d'ornamentació. Aquest motiu té el seu origen en la tècnica de construcció en maó, la qual es troba en l'origen de les construccions en el romànic i és present en d'altres façanes de l'època¹⁵⁶.

El tipus de desenvolupament ornamental de la façana s'aplica també a la zona absidal exterior pel que fa als trets austers però que defineixen de manera clara i buscada un determinat estil artístic. Els volums imponents dels absis semicilíndrics, que ja generen un impacte significatiu en la presentació d'aquesta arquitectura, presenten al parament del mur un fris d'arcuacions llombardes enfonsades al mur. En l'absis central, sota la cornisa, trobem tres sèries de cinc arcs cecs dividides per dues lesenes, línies verticals vertebradores de l'estructura que baixen fins al sòcol. En el cas dels absidiols el fris d'arcuacions no s'interromp i fa la volta al semicercle. Només es sumen a la decoració exterior, com ja hem comentat anteriorment, els frisos llombards que ressegueixen el cimbori, ja que en la resta de costats de l'església només trobem el mur construït a base de carreus uniformes sense cap mena de decoració.

Pel que fa a l'aparell constructiu que trobem a Sant Jaume de Frontanyà, la utilització de pedres grans és simptomàtica d'una voluntat monumental, una obra avançada que ultrapassa la meitat del segle, moment en què es va evidenciant poc a poc un treball molt més acurat de la pedra, disposada de manera molt més ordenada i amb un tall més polit. La podríem catalogar com una obra de transició, dins la consideració que Puig i Cadafalch fa d'altres obres com Santa Eugènia de Berga¹⁵⁷. Tot i així, en general l'aparell es manté, en aquest «primer romànic», amb poques modificacions respecte el carreu rústic i de mida reduïda del preromànic. Segueixen aquest tipus de construcció altres esglésies com Sant Ponts d'Ordal i Sant Cugat

¹⁵¹ Duran-Porta, J., *op. cit.*, p. 749.

¹⁵² Goday, J., Falguera de, A., Puig i Cadafalch, J., *op. cit.*, p. 266.

¹⁵³ Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya, *Excursió a Alps. Santuari de La Quar, Vilada y Sant Jaume de Frontanyà*. Centre Excursionista de Catalunya: Barcelona, 1903, n. 102, p. 176.

¹⁵⁴ Maestre, V., *Elias Rogent, arqueólogo y restaurador. Notas para la historia de la restauración de Santa María de Ripoll*. Revista de Girona: 1978, n. 83, p. 205.

¹⁵⁵ Martínez Solsona, F., *op. cit.*, p. 25.

¹⁵⁶ Goday, J., Falguera de, A., Puig i Cadafalch, J., *op. cit.*, p. 537.

¹⁵⁷ Goday, J., Falguera de, A., Puig i Cadafalch, J., *op. cit.*, p. 466.

del Racó, on els documents de l'època de la seva consagració fan referència als aparells constructius i parlen del perfeccionament del treball en pedra, així com de l'ús del morter de calç com a aglutinant¹⁵⁸.

En l'aparell de Sant Jaume observem filades regulars fetes amb carreus que comencen a tallar-se buscant una única mida i que es volen allunyar de la rusticitat d'aquell aparell característic de les petites construccions de les zones muntanyenques. L'*opus quadratum* ja no presenta zones on el morter és massa gruixut o les pedres són picades resultat d'un tall irregular a la cantera, sinó que els petits blocs escairats s'afinen a mesura que augmenten l'alçat¹⁵⁹; tot i així, no s'arriba mai a la regularitat perfecta, ni de les filades ni dels carreus¹⁶⁰.

En la regió de Catalunya no era fàcil transportar materials que es trobessin lluny de l'obra per a la seva construcció, de manera que la pedra utilitzada a Frontanyà ha de provenir de la seva mateixa zona, segurament d'una pedrera improvisada prop de l'edifici¹⁶¹. No hi trobem marbre ni pedres riques, sinó pedra calcària. Encara formen part dels murs els forats on es col·locaven les bigues de fusta del sistema de bastides que s'utilitzava en aquest tipus de construccions. Arribant a la zona de la teulada, la coberta apiramidada hauria tingut un revestiment de lloses de pedra, potser llicorella, segurament com a tantes esglésies del Pirineu i com també hi havia a Cardona. Les restauracions ens han fet arribar, però, una capa de formigó que cobreix una xarxa metàl·lica, al seu torn acabada amb teules de ceràmica.

Per acabar l'anàlisi del que podem observar en l'arquitectura de l'església cal parlar dels indicis de policromia dels quals Rogent dona notícia a Sant Jaume de Frontanyà¹⁶². Existeixen poques referències a tals vestigis murals, ja que sembla que amb el terme «pintures murals» Martínez Solsona es refereix solament al retaule pintat que acollia l'església¹⁶³. Ja hem apuntat que l'aspecte dels murs nus de revestiment es deu a les restauracions, que a dia d'avui mantenen el fals imaginari d'un romànic nu creat per la historiografia del segle XIX, per bé que l'original es presentava totalment cobert de policromia de colors vius tant en els murs de l'interior dels edificis com en la decoració exterior¹⁶⁴.

3.5 PARAL·LELS ARQUITECTÒNICS

Si mantenim la terminologia «art llombard» dins l'arquitectura religiosa a Catalunya, entenent que existeix una tipologia que aglutina unes característiques determinades per un grup quantitativament significatiu d'edificis, les primeres construccions que es consideren part del romànic llombard s'ubiquen en la tercera dècada del segle XI¹⁶⁵. A Frontanyà es tindria constància de l'arquitectura construïda en aquesta primera meitat del segle, bé com a model a seguir, o bé com a resultat d'unes tendències generalitzades al territori català en aquest moment. Per la seva cronologia primerenca, Sant Vicenç de Cardona s'ha definit com un

¹⁵⁸ Goday, J., Falguera de, A., Puig i Cadafalch, J., *op. cit.*, p. 468.

¹⁵⁹ Junyent, E., *op. cit.*, p. 118.

¹⁶⁰ Goday, J., Falguera de, A., Puig i Cadafalch, J., *op. cit.*, p. 466.

¹⁶¹ Goday, J., Falguera de, A., Puig i Cadafalch, J., *op. cit.*, p. 463.

¹⁶² Goday, J., Falguera de, A., Puig i Cadafalch, J., *op. cit.*, p. 568.

¹⁶³ Martínez Solsona, F., *op. cit.*, p. 25.

¹⁶⁴ Barral, X., *op. cit.*, p. 192

¹⁶⁵ Carbonell, E., *L'arquitectura religiosa a Catalunya a l'entorn de l'any 1000*. Monestirs i territori: 1200 aniversari de la fundació del monestir de Sant Esteve de Banyoles. Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles: Banyoles, 2013, p. 120.

origen per la majoria dels elements arquitectònics que més endavant recolliria Sant Jaume, tant per l'ornamentació com per la distribució estructural, que tindrien continuïtat durant tot el període romànic.

Tot i les crítiques a l'origen i les influències dels elements llombards que va plantejar Puig i Cadafalch, sí que és cert que existeixen conjunts religiosos que encaixen amb la descripció que l'autor havia defensat dins d'un desenvolupament de l'art romànic concret, ara reformulat pel que fa a la successió de models a nivell geogràfic. En aquest sentit, existeixen exemples immediatament anteriors i contemporanis en l'arquitectura romànica a Catalunya que podem posar en paral·lel a través de característiques i elements específics en cada cas.

Així doncs, pel que fa a l'articulació de l'arquitectura, Sant Jaume de Frontanyà és representativa de les solucions dites «llombardes», tot i que s'hagi refutat la concepció de l'estil dins d'una línia evolutiva que conduiria cap al romànic ple¹⁶⁶. La introducció d'aquest sistema decoratiu a Catalunya ens porta a exemples anteriors, com Sant Martí del Canigó¹⁶⁷, que podem posar de costat amb Sant Jaume sobretot pel que fa al desenvolupament del fris d'arcuacions cegues de la capçalera.

En quant a l'articulació de la façana es consideren les que trobem a Sant Martí Sescorts i a Sant Llorenç del Munt, que aportarien una estructura base que Sant Jaume monumentalitza a través de les bandes llombardes i altres elements de l'ornamentació romànica a Catalunya¹⁶⁸. Junyent fa la comparació considerant Sant Jaume com una rèplica de Sant Martí però «de major perfecció i desenvolupament»¹⁶⁹. El resultat d'això posa en paral·lel façanes com la de Sant Ponç de Corbera o la de Santa Maria de Terrassa pel que fa a la disposició de les franges i obertures que articulen el parament (vegi's l'annex d'imatges, fig. 27).

Per altra banda, en relació al tipus de la planta i a l'estructura arquitectònica, Puig i Cadafalch inventaria Sant Jaume de Frontanyà dins la categoria d'«esglésies de planta de creu llatina triabsidals amb cimbori», juntament amb Sant Ponç de Corbera, Santa Eugènia de Berga i altre cop Santa Maria de Terrassa¹⁷⁰. Estableix un altre grup que descriu a Sant Ponç, Santa Eugènia i Sant Jaume de Frontanyà com als exemples d'obres més perfectes d'aquest tipus¹⁷¹, el qual s'ha estudiat com una de les solucions definitives en el romànic ple¹⁷².

Façana de ponent a Sant Martí Sescorts. Font: Cepero, V., *Sant Martí Sescorts*. Mapes de Patrimoni Cultural [en línia]: Diputació de Barcelona, 2017

¹⁶⁶ Durliat, M., *Existeix un art romànic català?. Reflexions sobre l'arquitectura catalana del segle XI*. Opera Minora: Barcelona, 1988, p. 102.

¹⁶⁷ Durliat, *op. cit.*, p. 97.

¹⁶⁸ Barral, X., *L'arquitectura religiosa d'època romànica a Catalunya (segles xi-xiii): balanç i notes crítiques*. Catalan Historical Review, vol. 4, 2011, p. 187.

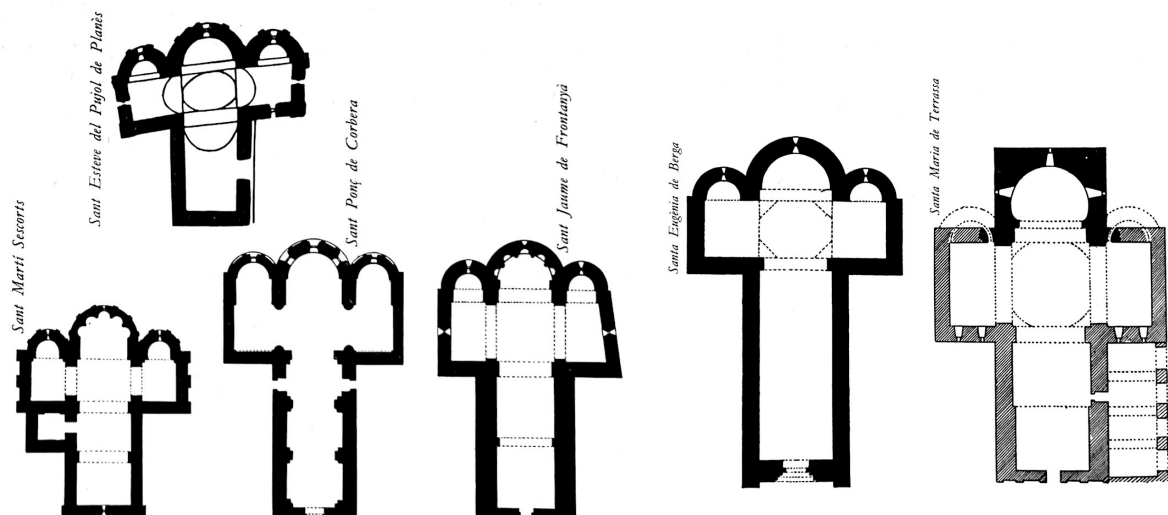
¹⁶⁹ Junyent, E., *op. cit.*, p. 114.

¹⁷⁰ Goday, J., Falguera de, A., Puig i Cadafalch, J., *op. cit.*, p. 257.

¹⁷¹ Goday, J., Falguera de, A., Puig i Cadafalch, *op. cit.*, p. 263.

¹⁷² Junyent, E., *op. cit.*, pp. 113-121.

En la relació de plantes de W. M. Whitehill, també es comparen les tipologies entre Frontanyà, Corbera, Santa Eugènia de Berga¹⁷³, Santa Maria de Terrassa i Sant Martí Sescorts, exemples que esmentem en el present apartat i que l'autor descriu sota el títol «Esglésies amb planta de creu»¹⁷⁴. Tots aquests testimonis formen part dels nombrosos casos d'esglésies catalanes de nau única, interpretades pels dos autors que citem dins del grup de petites esglésies de parròquies rurals. Per aquest motiu es busca en la manca de recursos constructius l'explicació per aquesta tipologia en la planta i la creació d'un espai únic, però cal remarcar que el disseny simple remet a una voluntat de crear espais que transmeten monumentalitat¹⁷⁵.

Sobre l'origen de la cúpula sobre trompes a Catalunya potser ens hauríem de remuntar a mitjan segle X, però el model que prendria Sant Jaume de Frontanyà l'hauríem de veure en la influència de l'arquitectura de Sant Vicenç de Cardona, del primer quart de segle, així com en els cimbori contemporani de Sant Llorenç del Munt. Precisant en les coincidències també de l'estructura de la planta, pensem en el cimbori de Santa Maria de Terrassa, on trobem un prisma poligonal que presenta quatre cares més grans que la resta, i Santa Eugènia de Berga, tot i que aquestes dues últimes prolonguin el cimbori amb un campanar de torre (vegi's l'annex d'imatges, fig. 34).

Finalment, atenent-nos a les parts que no s'han conservat però que es documenten a l'època en el conjunt monàstic de Sant Jaume de Frontanyà, es poden buscar estructures canòniques que serveixin com a referent per a la reconstrucció hipotètica que podria haver existit. En aquesta comparativa podem servir-nos dels claustres romànics de Santa Maria de Lluçà i de Santa Maria de Lillet, ambdues canòniques pròximes a Frontanyà per les relacions que hi mantenien i també per la zona geogràfica¹⁷⁶.

Exceptuant l'església de Sant Vicenç de Cardona i malgrat els exemples que fins ara hem mencionat com a paral·lels, a Frontanyà es fa evident un enfoc de la concepció de l'edifici que genera una sensació gairebé

¹⁷³ A diferència de la planimetria que presenta Whitehill, la zona de la capçalera d'Eugènia de Berga s'ha traslladat amb major precisió en la publicació de la *Catalunya Romànica*, on podem observar irregularitats que fan que la nau del transsepte no sigui un rectangle perfecte, una dada que, de fet, també observem en la planta de Sant Jaume de Frontanyà. Igual que a Santa Eugènia, aquest traçat irregular en planta no afecta a la percepció de l'espectador (vegi's l'annex d'imatges, fig. 32).

¹⁷⁴ Whitehill, W. M., *L'art romànic a Catalunya. Segle XI*. Vallverdú, J. (trad.). Edicions 62: Barcelona, 1973, pp. 48-49.

¹⁷⁵ Freixas, P.; Sureda, M., *La nau única en l'arquitectura medieval catalana. Reflexions sobre la pervivència d'un model constructiu del preromànic al gòtic*. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins: 2009, vol. 50, pp. 44-46.

¹⁷⁶ Serra, R., Vigué, J., *op. cit.*, p. 472.

de peça única; la proporcionalitat de Sant Jaume es fa imponent a l'espectador i pren distància de la horitzontalitat que podem experimentar en la majoria de contemporanis. Aquest fet podria explicar-se o bé apel·lant a una cronologia més avançada a Sant Jaume de Frontanyà o bé considerant les diferents versions d'un mateix estil que, durant el segle XI, experimenta amb les diferents possibilitats i necessitats.

De la mateixa manera, les comparacions que s'han exposat i que tot seguit es desenvolupen volen abastar una zona geogràfica prou àmplia on, tot i haver-se establert uns arquetips locals propis de regions més petites, existeix un intercanvi evident de models i referències. Dins dels estils que s'anomenarien «regionals» trobarem a Sant Jaume de Frontanyà com a església tipus d'un grup d'edificacions religioses que, lluny de les mides reduïdes de l'arquitectura rural, tenen molta importància tant per la definició de l'estil del primer romànic com per la història de la Catalunya del segle XI.

3.5.1 SANT VICENÇ DE CARDONA

Com ja hem introduït, la canònica de Cardona és un exemple d'un edifici que presenta la decoració llombarda en les solucions del romànic meridional, com també ho és Sant Jaume de Frontanyà, tot i que la primera es manté alhora com un punt d'introducció d'aquests a Catalunya des de les afirmacions Puig i Cadafalch¹⁷⁷. La seva consagració data del 1040 i es vincula a l'abat i bisbe Oliba, considerat un dels precursors més importants de l'arquitectura religiosa en els inicis de la definició del romànic català¹⁷⁸. D'entre les característiques arquitectòniques que comparteixen Sant Vicenç de Cardona i Sant Jaume de Frontanyà se'n destaquen principalment tres aspectes diferents: l'element de les fornícules decoratives al parament interior dels absis, la disposició dels volums en l'exterior de la capçalera i el desenvolupament de la volta de canó amb el reforçament dels arcs torals en la nau central.

Vista de llevant de la capçalera de Sant Vicenç de Cardona.

Font: Rambol, Catalunya Romànica, vol. XI: Bages, 1984, p. 161

L'absis central de l'església de Sant Jaume té encastats, tal com ja hem descrit, cinc nínxols semi-circulars separats per semi-columnes i emmarcats per arcs rebaixats. També a Cardona observem el mateix parament en l'interior de la capçalera, on l'absis principal presenta set nínxols rebaixant el mur, per una qüestió de majors dimensions, i els dos absidiols laterals són de mur llis (vegi's l'annex d'imatges, fig. 28). Tal articulació decorativa podem trobar-la en els interiors de les capçaleres d'altres esglésies de mitjan segle XI a Catalunya, com pot ser la de Sant Llorenç del Munt, una propagació que denota un èxit notable d'aquesta solució¹⁷⁹ i que Puig i Cadafalch considerava una aportació dins l'evolució del romànic¹⁸⁰.

Pel que fa a l'estructura arquitectònica, sobretot la que s'aprecia des de l'exterior, l'aspecte de Sant Vicenç de Cardona es concep de manera molt similar a Frontanyà, de manera prou evident a simple vista, igual que l'imponent efecte d'un edifici massís i equilibrat. En primer lloc, cal parlar de la disposició del

¹⁷⁷ Barral, X., *Arquitectura religiosa antiga i medieval*. A: VV. AA., *Ars Cataloniae* vol. IV. Edicions l'Isard: Barcelona, 1999, p. 92.

¹⁷⁸ VV. AA., *op. cit.*, p. 94.

¹⁷⁹ Durliat, *op. cit.*, p. 61.

¹⁸⁰ Goday, J., Falguera de, A., Puig i Cadafalch, J., *op. cit.*, pp. 349-350.

transsepte, un cos que queda més remarcant en l'alçat exterior que no pas en la planta¹⁸¹, sensació que es trasllada també a Sant Jaume. A Cardona ja veiem, tal i com hem descrit a Frontanyà, la coberta a doble vessant en el transsepte.

Si considerem Sant Vicenç un model seguit pel monestir de Frontanyà, però, hi ha un aspecte que no acaba de ser una imitació perfecta en la disposició dels volums. A la dècada de 1970 es va considerar que la coberta de la nau de Sant Jaume havia arribat amb un sobrealçat d'època moderna, de manera que va rebaixar-se per recuperar el que originalment hauria sigut un transsepte més alt que la nau principal. La intervenció no sembla considerar els estudis que veuen la igualtat d'alçada entre la nau i el transsepte com una solució que aportava homogeneïtat i equilibri en la monumental capçalera de Frontanyà¹⁸², així com tampoc les solucions d'esglésies com la de Cardona, on no s'aixeca el transsepte per sobre de la nau (vegi's l'annex d'imatges, figs. 30 i 31). En contraposició amb aquesta última visió, un transsepte baix a Frontanyà bé podria respondre a la voluntat d'una certa monumentalitat¹⁸³.

Seguint amb els punts en comú en la comparació dels exteriors, cal parlar de l'organització de la capçalera amb tres absis, els quals articulen la decoració llombarda realitzada en pedra tallada en blocs petits, d'acord amb el prototip o, en el cas de Cardona, establint-lo. Es tracta de les arcuacions cegues dividides per lesenes o bandes llombardes que recorren el perímetre semicircular dels tres absis per sota de les seves cornises. Les que es consideren característiques del romànic llombard es troben en els dos absis laterals, ja que l'arqueria cega de poc relleu que recorre la volta absidal principal per l'exterior acull unes finestres cegues molt més profundes sota cada arquet. A Frontanyà, aquests rebaixaments més profunds en forma de finestra els trobem només resseguint el cimbori.

Al seu torn, l'alçat del cimbori acull al seu interior una cúpula de trompes, sent el primer exemple del romànic català i de la Península que la incorpora en aquest estil¹⁸⁴. Va ser seguit a la segona meitat del segle XI per la construcció de Sant Jaume de Frontanyà, on la disposició de les filades concèntriques dels carreus és idèntica. A Cardona, però, enquadra la vista de la cúpula l'esglaonament dels arcs formers provinents dels pilars del mòdul del creuer, els quals són simples a Sant Jaume, i una quantitat major d'obertures d'il·luminació respecte la única finestra del cimbori de Frontanyà (vegi's l'annex d'imatges, fig. 29).

Finalment, ha sigut remarcada també l'execució de la volta de canó que cobreix la nau central de Sant Vicenç de Cardona en el desenvolupament de l'estructura basilical al llarg de la definició d'un estil romànic cada cop més homogeni. La monumentalitat cercada organitza la nau en diferents trams, creant un mòdul a través d'arcs torals i il·lumina l'espai amb finestres que connecten directament a l'exterior.

Com podem observar, Sant Jaume de Frontanyà recorre a moltes solucions que s'establien primer a Cardona, tot i que no podem considerar que Sant Vicenç de Cardona exemplifiqui de manera total i completa un model a seguir, malgrat es consideri paradigmàtica de l'anomenat primer romànic català. Així doncs, cal analitzar més aviat els elements de manera més o menys aïllada per establir els paral·lelismes

¹⁸¹ Barral, X., *op. cit.*, p. 187.

¹⁸² Durliat, *op. cit.*, p. 86.

¹⁸³ Freixas, P.; Sureda, M., *op. cit.*, p. 44.

¹⁸⁴ Durliat, *op. cit.*, p. 66.

entre els dos edificis, tenint en compte que estudis recents encara valoren la disposició de volums de Cardona en relació amb el món germànic per la seva singularitat¹⁸⁵.

3.5.2 SANTA MARIA DE LLUÇÀ

La canònica de Santa Maria de Lluçà, igual que la de Sant Jaume de Frontanyà, existia com a parròquia des del segle X i l'evolució cap a una comunitat de canonges comparteix una història molt similar. A més, podem comprovar relacions entre una i altra comunitat ja des del període de les obres de l'església de Sant Jaume, a través de documents com el de 1074, en què Folc Sunifred, senyor del castell de Lluçà, hi fa donatiu¹⁸⁶. Els dos conjunts canònics van ser oficialitzats al segle XII i les característiques arquitectòniques de les seves dependències, també construïdes en aquell moment¹⁸⁷, semblen tenir trets en comú, seguint en principi un model establert ja en el segle IX, d'acord amb la regla de Sant Benet, que homogeneïtza els claustres dels monestirs alt-medievals¹⁸⁸.

Claustre de Santa Maria de Lluçà. Font: Mojà, Gran Enciclopèdia Catalana [en línia], <https://www.enciclopedia.cat/gran-enciclopedia-catalana/monestir-de-lluca>

Tot i no haver-se conservat vestigis suficients com per a establir-ne un perímetre o imaginar les seves dimensions a través de dades arqueològiques, no hi ha dubte que Sant Jaume de Frontanyà es va dotar d'un claustre a mitjan segle XII, igual que ho va fer Santa Maria de Lluçà. Els documents fan referència, als enterraments que allí es van fer d'alguns canonges, així com la troballa dels capitells que s'hi relacionen¹⁸⁹.

Hem d'afegir com a corroboració de l'existència del claustre el fet que l'església de Sant Jaume presenti els accessos pertinents, al mur sud; només les esglésies canòniques tenien habitualment tres portes: l'accés general per als fidels, a ponent, l'accés al cementiri i la porta d'accés al claustre. El nombre d'accessos per aquest últim podia variar en funció de la disposició de les dependències dels canonges, i en el cas de Frontanyà observem dues portes¹⁹⁰. Cal puntualitzar, però, que tals accessos són característics de les esglésies monacals en el segle XI però no necessàriament conduïen a un espai claustral, ja que exemples com la canònica de Cardona només disposaven en aquell moment de l'espai residencial per a la comunitat.

Sigui com sigui, la canònica amb claustre acabarà sent el model dominant, on trobem a Santa Maria de Lluçà i Sant Jaume de Frontanyà, amb la construcció de les dependències canòniques situada en la plenitud del segle XII¹⁹¹. Els primers claustres tenien unes galeries molt senzilles, però a Lluçà i a Frontanyà ja hi trobem decoració escultòrica, tot i que no sigui d'una qualitat massa elevada en tant que es tracta de

¹⁸⁵ Duran-Porta, J., *Panorama de la arquitectura románica en Cataluña*. A: Castiñeiras, M., Camps, J., Pérez, J. M., (coord.), *Enciclopedia del románico en Cataluña*: Barcelona, 2015, p. 99.

¹⁸⁶ Dalmases, N., José i Pitarch, *op. cit.*, p. 126.

¹⁸⁷ Duran-Porta, J., *Sant Jaume de Frontanyà*. *Op. cit.*, p. 750.

¹⁸⁸ Adell, J. A., *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Els llibres de la Frontera: Barcelona, 1986, p. 66.

¹⁸⁹ Martínez Solsona, M., F., *Sant Jaume de Frontanyà, mil anys d'història i geografia*. Ed. Montblanc, Granollers: 1967, p. 27.

¹⁹⁰ Adell, J. A., *L'arquitectura romànica a Catalunya*. *Op. cit.*, p. 60.

¹⁹¹ Adell, J. A., *L'arquitectura romànica a les canòniques agustinianes*. Lambard, *Estudis d'art medieval*, vol. XII, 1999-2000, pp. 15-19.

canòniques agustinianes poc nombroses i no especialment riques¹⁹². Martínez Solsona parla de «claustres», en plural, a Frontanyà¹⁹³, però la hipòtesi habitual i més recent descriu un sol claustre de mides reduïdes que articulava l'espai de les dependències al seu voltant¹⁹⁴.

El cenobi de Santa Maria de Lluçà conserva l'espai prou recollit del claustre, un quadrilàter irregular amb un pati o jardí al centre, envoltat per quatre galeries cobertes amb bigues de fusta. En les arcades que ressegueixen el perímetre desigual, les columnes són esveltes i sostenen capitells treballats, com també s'intueix que hauria de ser a Frontanyà. L'església parroquial de Sant Jaume tenia unit el claustre al mur sud, igual que la de Lluçà. De fet, l'angle nord-est del claustre de Lluçà és envaït per la capella del transsepte, fet que evoca una construcció del claustre posterior a la de l'església. El claustre distribuïa també el refectori a la banda nord, un espai per a l'hort al mur est, la rectoria, un segon pati tancat i la rectoria. La construcció presenta un aspecte general ben resolt: cada arcada té un mateix nombre de dovelles, les impostes tenen un mateix gruix, els capitells unes mateixes mides, els fusts un mateix perfil i les bases són d'un mateix tipus.

Així doncs, si acollim el claustre de Lluçà com a paral·lel pel de Sant Jaume de Frontanyà, la descripció seria similar pel que fa a les parts del pati, la galeria i el porxo. Més enllà d'aquesta estructura, no es tenen prou referències per a fonamentar una possible hipòtesi per a les dependències canòniques que deurienv envoltar el claustre. Tot i així, les dimensions reduïdes, les característiques estilístiques i de material constructiu podrien assimilar-s'hi, en tant que Santa Maria de Lluçà és un exemple paradigmàtic dels conjunts arquitectònics per a les canòniques agustinianes¹⁹⁵.

3.5.2 SANT PONÇ DE CORBERA

Sant Ponç de Corbera es situa a mitjan segle XI però es tenen poques dades referenciades de l'època i aquesta cronologia es basa en les observacions del tractament mural i arquitectònic. Se sap que depenia del monestir borgonyó de Cluny, una relació que trobem en pocs priorats catalans¹⁹⁶, fet que fa considerar la influència estilística provinent de l'abadia cluniacenca en la solució quadrada del cimbori. De fet, s'ha apuntat que és en els alçats i les cobertes que l'arquitectura catalana del segle XI difereix respecte a la tradició del nord d'Itàlia¹⁹⁷. Amb aquesta informació podria relativitzar-se la teoria i la catalogació elaborada per Puig i Cadafalch segons la qual el cimbori de Sant Ponç pertany a la mateixa escola que el de Sant Jaume¹⁹⁸.

Vista general de l'edifici, on s'observen els frisos d'arcuacions cegues en tots els paraments externs. Font: M. C., *Sant Ponç de Corbera (Cervelló)*. Catalunya Romànica, vol. XX: Barcelonès, 1984

¹⁹² Vall, R., *Art Romànic. Els claustres*. Quadern de les idees, les arts i les lletres, n. 56, 1987, pp. 820-821.

¹⁹³ Martínez Solsona, M., F., *op. cit.*, p. 27.

¹⁹⁴ Adell, J. A., *Sant Jaume de Frontanyà*. *Op. cit.* p. 473.

¹⁹⁵ Duran-Porta, J., *Panorama de la arquitectura románica en Cataluña*. *op. cit.*, p. 106.

¹⁹⁶ Durliat, *op. cit.*, p. 82.

¹⁹⁷ Dalmases, N., José i Pitarch, A., *op. cit.*, p. 91.

¹⁹⁸ Goday, J., Falguera de, A., Puig i Cadafalch, J., *op. cit.*, p. 286.

Tot i aquesta relació monàstica directa amb França, l'església de Sant Ponç de Corbera s'insereix, com totes les que tractem fins ara, dins les construccions que presenten elements relacionats amb l'art llombard, dins d'un marge d'actuació que recull més o menys solucions de les que constitueixen l'estil a Catalunya. En aquest cas, les bandes llombardes no només s'observen en l'exterior de la capçalera, com veiem a Sant Jaume de Frontanyà, sinó que s'estenen al llarg de totes les façanes, com passava a Sant Vicenç de Cardona. A més, les arqueries cegues presenten variants, ja que els arcs són més grans i tots ells es vinculen a lesenes, emmarcant les obertures en tots els murs.

Més ellà d'aquestes variants, un dels recursos que ens fan establir, de manera més acurada, la comparació entre Frontanyà i Corbera és la tipologia de la seva planta. A més, les dimensions d'una i altra església són gairebé idèntiques: una obra de trenta metres de longitud amb una nau d'entre vint i vint-i-cinc metres d'ample¹⁹⁹. La tipologia en planta de creu llatina és compartida en ambdós edificis i s'atribueix al romànic ple la creació, a través de la incorporació del transsepte travessant la nau longitudinal, de l'espai per a una cúpula en la intersecció generada (vegi's l'annex d'imatges, fig. 33). Aquesta solució proporciona, en els dos casos, un aspecte monumental en l'aixecament volumètric de la planta triabsidal; la importància que pren l'espai del creuer en aquestes esglésies es deu al mòdul creat ja a Sant Vicenç de Cardona.

Totes dues conceben una sola nau amb volta de canó i arcs feixons esglaonats, malgrat la de Corbera afegeixi un tram més i retardi l'arribada des d'aquesta cap als absis amb un presbiteri més profund. La volta de canó també s'aplica, com a Sant Jaume, a la nau del transsepte, però aquí els braços de la creu són coberts, com un exemple excepcional, amb canons seguits paral·lels a la nau major²⁰⁰.

Un últim apunt sobre la semblança que podem veure en la planta fa referència a l'escalinata que precedeix la porta d'entrada al temple per la zona dels peus, un desnivell respecte el nivell del terra que es salva mitjançant graons estructurats de manera piramidal. En el cas de Corbera els vuit graons prenen una forma semicircular i a Frontanyà, on només en són quatre, el perímetre té forma quadrada. La comparació de la tipologia de les plantes que fa Whitehill en el seu anàlisi de l'arquitectura religiosa del segle XI a Catalunya posa de costat aquestes dues esglésies que, afegint diferències als detalls de la decoració interior de l'espai —a Corbera trobem tres fornícules decorant només l'absis central, recorren a la planta de creu per així tenir tres absis, buscant una dedicació triple pel temple²⁰¹.

3.5.3 SANTA MARIA DE TERRASSA

Santa Maria de Terrassa forma part del conjunt de l'antiga seu episcopal d'Ègara. Es tracta d'una sèrie de monuments emplaçats en la transició entre l'art de l'antiguitat tardana i el de l'edat mitjana. La seva cronologia ha sigut sempre objecte de polèmica i es considera l'Alta Edat Mitjana com el període de màxima esplendor d'ocupació del complex²⁰², però es té constància d'una continuïtat de refeccions i consagracions que arribarien fins al segle XII. La consagració de Santa Maria el 1112 podria ser un indicador d'una transformació arquitectònica, tant de la basílica com del conjunt. Així com Sant Pere va ser substituït en aquest mateix segle per l'edifici romànic, la construcció antiga de Santa Maria va ser refeta en els temps del romànic català a cavall dels segles XI i XII.

¹⁹⁹ Junyent, E., *La España Románica*, Vol. VI, Cataluña /1. Ediciones Encuentro: Madrid, 1980, pp. 166-179.

²⁰⁰ Goday, J., Falguera de, A., Puig i Cadafalch, J., *op. cit.*, p. 510.

²⁰¹ Whitehill, W. M., *Spanish romanesque architecture of the eleventh century*. *Op. cit.*, p.109.

²⁰² Ferran, D., Moro, A., Tuset, F., *Evolució arquitectònica de la Seu episcopal d'Ègara (segle IV al segle VIII)*. Generalitat de Catalunya: Tribuna d'Arqueologia, 2005, p. 82.

Així, els paral·lels tipològics i estilístics entre Santa Maria de Terrassa i Sant Jaume de Frontanyà es deuen a la remodelació iniciada a Ègara en el segle XI, la qual va adossar en l'absis de l'antiga catedral egarenca una construcció romànica de planta de creu llatina. A més, s'hi ha de sumar un claustre envoltat de les dependències corresponents. Crida l'atenció la semblança que la façana de ponent de Santa Maria té respecte l'organització de la façana principal de Sant Jaume de Frontanyà, que ens parlarien d'un desenvolupament constructiu cronològicament proper entre una i altra.

Sobre una mateixa estructura rectangular coronada per la forma de frontó triangular provinent de la coberta a doble vessant, els elements que es combinen en les dues façanes són comuns a les dues esglésies, tret del campanar —originalment d'espadanya, ara de torre— de Sant Jaume. El primer d'ells és el fris d'arcs cecs que recorren la forma de pendent triangular de la part superior del mur; en el cas de Terrassa, la mida i el ritme de les lesenes que en descendeixen s'assimilen més a la façana de Sant Ponç de Corbera. Una semblança significativa és la utilització d'una finestra en forma de creu —latina, en el cas de Sant Jaume, grega, a Terrassa— presidint la composició, tot i que Sant Jaume l'aixopluga sota l'arquet cec del vèrtex, al centre del fris, a diferència de l'esquema de Santa Maria.

A sota d'aquest element trobem, en ambdós casos, l'obertura d'una finestra, ara sí, en ambdós casos inclosa el refons que marquen les arcuacions. A Terrassa sembla tenir un emmarcament posterior a l'època romànica, però en tot cas la seva forma rectangular allargada s'adiu al perímetre de les solucions esqueixades de les finestres que sí que es documenten en aquest moment. És també com hauria d'haver mostrat la seva Santa Maria de Frontanyà abans de la substitució de la finestra per l'òcul en època moderna. Descendint en vertical pel centre de les dues façanes arribem a la porta d'entrada a la nau, oberta a través d'un arc de mig punt sobre muntants i sense dintell en els dos exemples. La forma de l'arc és resseguida per un altre semicercle fet per una filada més petita i de carreus allargats disposats en horitzontal.

La decoració feta d'arqueries cegues i lesenes crea compartiments enfonsats respecte el nivell del parament del mur en les dues façanes que hem analitzat. Aquestes divisions del mur tenen un acabament que fa que en la part inferior de les façanes es creï una franja horitzontal que dona la sensació de basament i acaba d'emmarcar la composició.

Vista general de Santa Maria de Terrassa.

Font: Sánchez, C., *Conjunt episcopal d'Ègara*. Enciclopèdia del Romànic a Catalunya, Barcelona, vol. II. Fundació Santa Maria la Real: Palencia, 2014, p. 1359

4. CONCLUSIONS

Les esglésies romàniques de Catalunya constitueixen un llegat històric importantíssim per comprendre els orígens del nostre país. Les tècniques constructives i les solucions estilístiques que van desenvolupar ja havien sigut definides en el segle X, un període que normalment queda fora del que es considera l'Edat Mitjana pròpiament romànica. El cert és que la magnificència de l'arquitectura religiosa a l'època medieval ha de tenir en compte també aquest primer període, definit en la història de l'art com a « preromànic » i que per sort ja es comença a rescatar dels estigmes que havien dut a molts estudiosos a la definició de l'Alta Edat Mitjana com una època fosca. Ens referim a la consideració, a hores d'ara superada per part de la majoria d'historiadors de l'art, de la transició entre l'Antiguitat Tardana i el primer romànic com un moment de recessió en les tècniques constructives que duia a empreses arquitectòniques de baixa qualitat, tant estilística com tecnològica, en certa manera com si s'hagués oblidat a Catalunya el coneixement de l'art constructiu de l'època romana. Aquesta visió s'atén a la gran quantitat d'esglésies rurals conservades en el Prepirineu i el Pirineu català, que presenten edificacions austeres, rústegues i de dimensions reduïdes, com n'és un exemple la parròquia de Sant Jaume de Frontanyà Vell.

En l'àmbit de zones de muntanya, doncs, fora dels vestigis de grans centres monàstics com Cuixà, Ripoll o Serrateix, existeix un imaginari generalitzat que sovint rebaixa la potència artística del període immediatament anterior al romànic a Catalunya, ja que es conserven pocs edificis considerats importants d'aquest moment. Conseqüència d'aquest fet, el primer art romànic català es definirà, a finals del segle XIX i principis del segle XX, a partir de les influències foranes de la Llombardia. Si bé és cert que Puig i Cadafalch va establir una seqüència d'expansió de l'estil que tenia els orígens també a Catalunya, la tradició constructiva local va quedar en segon pla davant dels models romànics a la resta de l'Europa meridional. La renovació arquitectònica del segle XI s'explica majoritàriament a través de l'obertura dels comtats catalans vers els centres religiosos i polítics principalment del món italià i provençal. Es té la sensació, però, que l'estudi de les relacions entre Catalunya, Roma i la zona de l'Occitània elabora un relat en el qual la posició del romànic català és la de prendre els models de fora, més que no pas la d'aportar les pròpies tradicions locals a la configuració de l'estil. Aquesta és una reflexió per tenir en compte a l'hora de consultar la historiografia que ha tractat aquest tema, malgrat actualment el discurs sobre l'arquitectura del primer romànic a Catalunya hagi rescatat la pervivència dels coneixements tecnològics i la voluntat de renovació artística en el substrat del propi territori per explicar el desenvolupament de l'arquitectura del segle XI, una síntesi entre la tradició local i les noves formes vingudes d'Itàlia.

En aquest treball hem emmarcat l'església romànica de Sant Jaume de Frontanyà en el context historicoartístic del primer romànic català, observant un encaix perfecte de l'edifici en els patrons que defineixen l'estil. Els estudis sobre l'arquitectura d'aquesta època constitueixen han arribat a descripcions, en l'actualitat, prou concloents respecte el tema, sent un dels debats amb menys qüestions no resoltes dins de l'art romànic a Catalunya. Un dels assumptes sense tancar i que s'ha tingut en compte a l'hora d'analitzar l'església de Sant Jaume fa referència a l'aspecte dels murs en la construcció romànica, la qual s'ha despullat dels arrebossats i les ornamentacions que en realitat formaven part de l'acabament original. Afegim en l'apartat de qüestions encara obertes en l'arquitectura romànica la dificultat d'establir una terminologia vàlida pels períodes en què es desenvolupa l'estil, ja que depèn directament de les consideracions sobre la història del nostre territori.

Hem recollit com Sant Jaume de Frontanyà és considerada un paradigma de l'estil romànic del segle XI i s'ha valorat sobretot a partir d'elements arquitectònics que conformen una estructura consolidada en molts altres exemples contemporanis, tant a Catalunya com a l'exterior, així com de l'ornamentació aplicada

sobre l'estructura. La història de l'art, però, la situa com un exemple més dins el grup nombrós d'esglésies que poblaven les comarques d'alta muntanya en la Catalunya Vella responnent a les necessitats litúrgiques d'una petita població. No sembla que sigui especialment rellevant, en les anàlisis que existeixen sobre l'edifici, el fet que Sant Jaume arribés a sostenir el títol d'església degana del Deganat de Berga, així com tampoc se la tracta amb especial atenció tot i la seva preeminència respecte les esglésies dels territoris del voltant, determinada ja en la seva primera consagració. En aquest sentit, manquen estudis que posin en relació els documents que ens parlen sobre la història i l'acolliment de personatges realment importants en la història dels comtats catalans i el monument de Sant Jaume de Frontanyà.

En relació amb el seu emplaçament geogràficament apartat de les vies més concorregudes, com hem vist pel que fa a les propostes dels camins de peregrinació, motiu pel qual s'intueix que potser no s'ha reivindicat com a centre espiritual i cultural especialment significatiu en la història del monacat català, s'han volgut incloure en el present treball comparacions estilístiques entre l'església romànica de Frontanyà i edificacions contemporànies del seu mateix àmbit territorial. Aquesta perspectiva pretén establir paral·lels arquitectònics que, prou allunyats del territori del Berguedà però que comparteixen solucions estilístiques i estructurals, posin al mateix nivell Sant Jaume i empreses romàniques que es consideren centres referents del poder eclesiàstic en aquest context. Les observacions extretes posen de manifest les relacions entre les zones de muntanya i les zones més poblades de Catalunya, defugint la idea que Sant Jaume de Frontanyà fos un punt aïllat de la xarxa monàstica medieval.

Recuperant la reflexió anterior respecte la tradició local en l'art romànic, és interessant copsar, en ocasions, un discurs historiogràfic que concep la creació artística del romànic català dins d'un moviment homogeni en la zona del Mediterrani, els centres intel·lectuals i espirituals del qual normalment no tenen el seu exponent a Catalunya. En aquesta línia podem abordar una de les principals motivacions que han portat a la realització d'un treball monogràfic sobre Sant Jaume de Frontanyà, que s'origina en l'experiència de la visita al monument *in situ*. D'entrada, les dimensions de l'arquitectura sembla que no es corresponen amb el seu emplaçament geogràfic. L'església s'alça imponent i compacta entre el paisatge i per sobre del petit poble que l'acull, i és aquest contrast el que marca la seva monumentalitat, ja que les seves mides no destaquen especialment respecte el panorama arquitectònic de l'època. La construcció de les dependències canòniques del monestir en el segle XII forma part d'una evolució del caràcter hermètic del primer romànic cap a la integració de l'edifici amb l'exterior a través de les galeries claustrals. El claustre de Sant Jaume de Frontanyà hauria establert un complex canònic que ens parla de la importància que volem apuntar en aquest monestir de muntanya. El fet que no s'hi hagin realitzat excavacions arqueològiques per poder investigar amb més profunditat el conjunt va en detriment de l'intent de destacar el monument en la història i el desenvolupament de l'art romànic català, més enllà de la simple catalogació de les característiques de Sant Jaume en les solucions dites «lombardes».

5. ANNEX D'IMATGES

CAPÍTOL 2. CONTEXT HISTÒRIC I GEOGRÀFIC

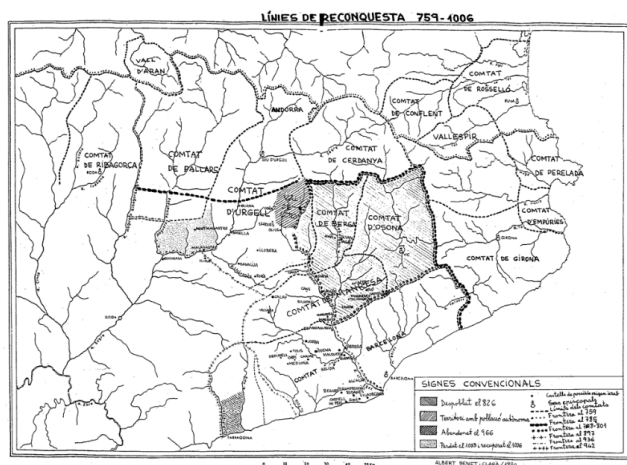

Figura 1. Línies de reconquesta entre el 759 i el 1006.

Font: Benet, A., *Castells i línies de Reconquesta*.
Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de
Barcelona, 1991, vol. 23, p. 367

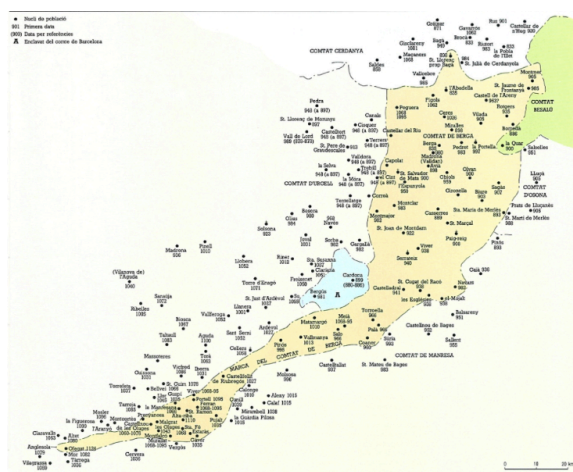

Figura 2. Mapa de la marca del comtat de Berga,
amb la situació dels diversos llocs documentats i la
data més antiga que coneixem de cada topònim.

Font: Benet, A., *Catalunya Romànica*, vol. XII: El
Berguedà, 1984, p. 35

Figura 3. Pergamí original de l'acta de consagració de
Sant Jaume Vell. Font: Viladés, R., *Catalunya Romànica*,
vol. XII: El Berguedà, 1984, p. 469

Figura 4. Vista del poble de Sant Jaume de
Frontanyà des del cost sud-oest. Font: Pagans-
Tavisa, J., *Catalunya Romànica*, vol. XII: El
Berguedà, 1984, p. 473

Figura 5. La façana Sant Jaume de Frontanyà. Font:
Flaquer, R., entre 1907 i 1930, Centre Excursionista de
Catalunya

Figura 6. Interior de l'església de Sant Jaume de Frontanyà. Font: Maynou, J., Arxiu Comarcal del Ripollès, Arxiu Històric de Santa Maria de Ripoll, 1920-1935

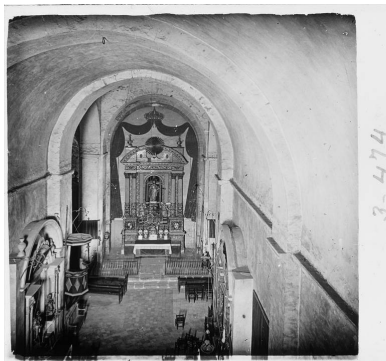

Figura 7. Interior de l'església de Sant Jaume de Frontanyà. Font: Biblioteca de Catalunya, Fons Salvany, 1918

Figura 8. Obres de restauració al campanar de l'església. Font: Solà, P., 1994, Generalitat de Catalunya, Àlbum fotogràfic de les restauracions

Figura 9. Vista del cimbori de l'església de Sant Jaume de Frontanyà. Font: Biblioteca de Catalunya, Fons Salvany, 1918

Figura 10. Vista del cimbori de l'església de Sant Jaume de Frontanyà l'any 1965. Font: González, Antoni et al. *La restauració, ara i aquí*. Barcelona: SCCM, 1983, p. 64

Figura 11. Vista del cimbori de l'església de Sant Jaume de Frontanyà l'any 1975. Font: González, Antoni et al. *La restauració, ara i aquí*. Barcelona: SCCM, 1983, p. 64

Figura 12. Vista del cimbori de l'església de Sant Jaume de Frontanyà l'any 1992. Font: Solà, P., Generalitat de Catalunya, Àlbum fotogràfic de les restauracions

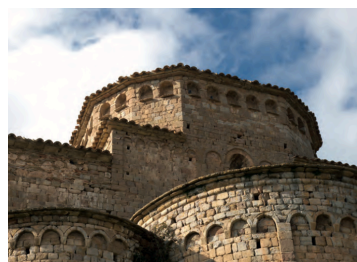

Figura 13. Vista actual del cimbori de l'església de Sant Jaume de Frontanyà. Font: Duran-Porta, J., *Sant Jaume de Frontanyà*. Enciclopèdia Romànica Digital, 2019

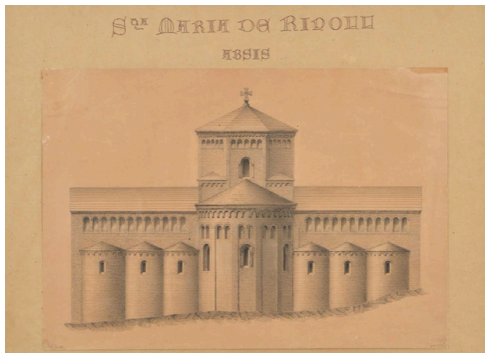

Figura 14. Alçat de la capçalera de Santa Maria de Ripoll segons el projecte d'Elies Rogent. Font: Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, Fons Elies Rogent, 1885

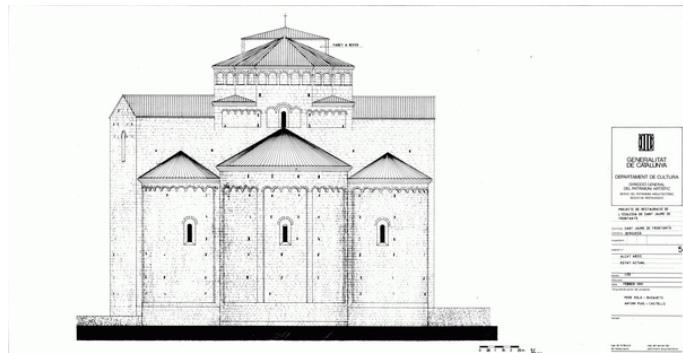

Figura 15. Planimetria de l'estat actual de l'alçat i l'absis de l'església de Sant Jaume de Frontanyà. Font: P. Solà, P.; A. Puig, A., Servei del Patrimoni Arquitectònic de Catalunya, Col·lecció Planimetria dels Monuments Catalans 2013

CAPÍTOL 3. L'EDIFICI ROMÀNIC

Figura 16. Detall de les arcuacions cegues de la façana de ponent de Sant Jaume de Frontanyà. Font: Garcia, G., 1994, Centre Excursionista de Catalunya

Figura 18. Vista interior del creuer amb la cúpula de trompes. Font: Mayer, P., 2010, <https://polmayer2.locloudhosting.net/items/browse>

Figura 17. Interior de Sant Jaume de Frontanyà, vista des de la nau central. Font: Masters, B., 2022, Mapes de Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya

Figura 19. Porta al frontal oest del Monestir de Sant Jaume de Frontanyà. Font: Garcia, G., 1994, Centre Excursionista de Catalunya

Figura 20. Vista del cor i l'interior de la façana de ponent des de la nau central de Sant Jaume de Frontanyà. Font: Irigaray, T., 2016, <https://www.guimera.info/wordpress/coneixer/sant-jaume-de-frontanya->

Figura 21. Vista exterior del mur nord i l'entrada al cementiri. Font: Fornell, J., 2020, <https://www.turismodeobservacion.com/foto/sant-jaume-de-frontanya/69026/>

Figura 22. Porta del braç sud del transsepte. Font: Salichs, A., 2021, https://www.tripadvisor.es/Attraction_Review-g2483484-d8736828-Reviews-

Figura 23. Vista exterior de la capçalera de Sant Jaume de Frontanyà. Font: Iglesia de Sant Jaume de Frontanyà, <https://www.catalunya.com/iglesia-de-sant-jaume-de-frontanya-17-16003-135?language=es>

Figura 24. Capitel·l del claustre de Santa Maria de Lluçà. Font: Cano, J., 2021, <https://www.flickr.com/photos/cinglesdeberti/51315841650/>

Figura 25. Capitel·l conservat a Frontanyà. Font: Viladés, R., *Sant Jaume de Frontanyà*. Catalunya Romànica, XII: El Berguedà. Enciclopèdia Catalana: Barcelona, 1984, p. 475

Figura 26. Vista de la façana Sant Jaume de Frontanyà. Font: N. 102 del Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya, *Excursió a Alpens. Santuari de La Quar, Vilada y Sant Jaume de Frontanyà*, 1903

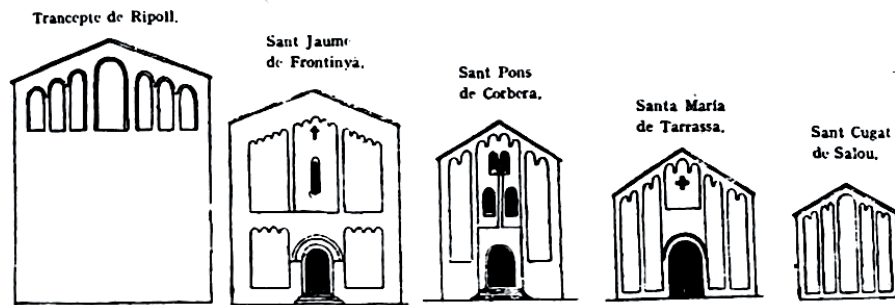

Figura 27. Esquema de decoració de les façanes de diverses esglésies del segle XI. Font: Goday, J., Falguera de, A., Puig i Cadafalch, J., *op. cit.*, p. 520

Figura 28. Interior de l'absis central de Sant Vicenç de Cardona. Font: Valdecantos, A., 2016, <https://intervento.com/ca/projects/illuminacio-esglesia-de-sant-vicenç-del-castell/>

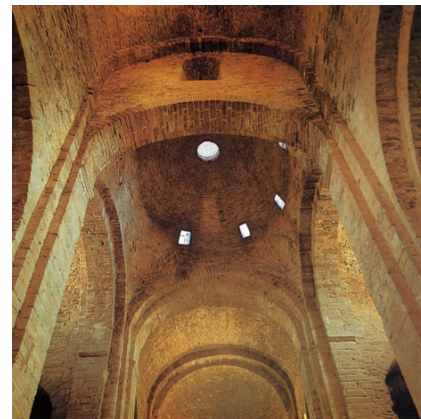

Figura 29. Interior del creuer Sant Vicenç de Cardona amb la cúpula que remata el transepte. Font: Rambol, *Catalunya Romànica*, vol. XI: Bages, 1984, p. 162

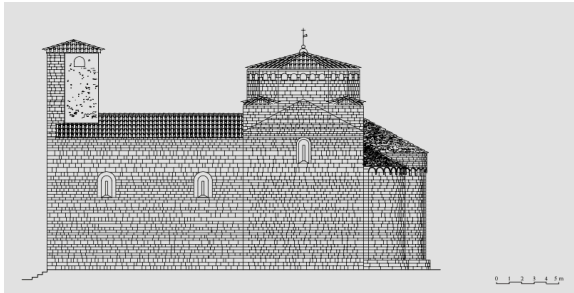

Figura 30. Alçat sud de Sant Jaume de Frontanyà.

Font: Parés, F., *Colegiata de Sant Vicenç*. Enciclopèdia del Romànic a Catalunya, Barcelona, vol. I. Fundació Santa Maria la Real: Palencia, 2014, p. 747

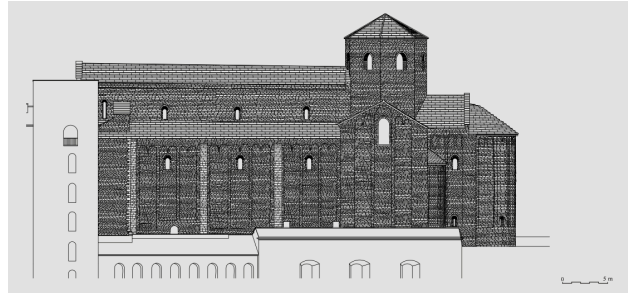

Figura 31. Secció longitudinal de la col·legiata de Sant Vicenç de Cardona.

Font: Capeluto, M. A., *Colegiata de Sant Vicenç*. Enciclopèdia del Romànic a Catalunya, Barcelona, vol. II. Fundació Santa Maria la Real: Palencia, 2014, p. 833

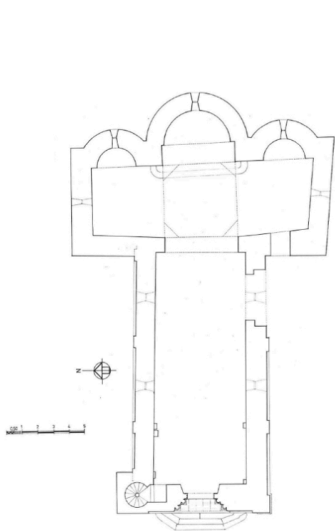

Figura 32. Planta de l'església de Santa Eugènia de Berga.

Font: Anglada, M., *Santa Eugènia de Berga*. Catalunya Romànica, vol. III: Osona II, 1984, p. 546

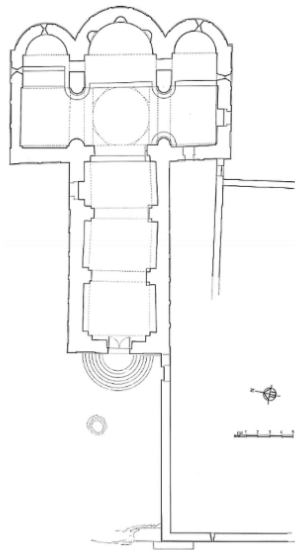

Figura 33. Planta de l'església de Sant Ponç de Corbera i de les restes de dependències pertanyents a l'antic cenobi. Font: Adell, J. A., *Sant Ponç de Corbera*. Catalunya Romànica, vol. XX: Barcelonès, 1984

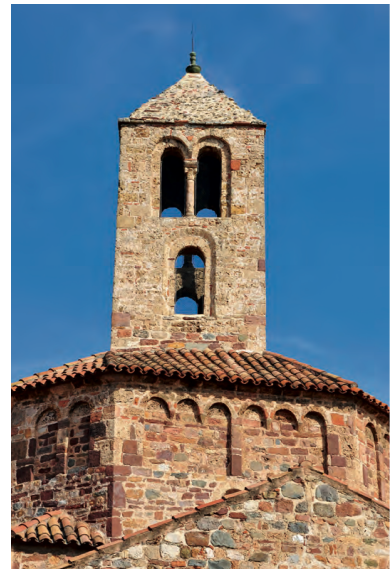

Figura 34. Cimbori i campanar de Santa Maria de Terrassa.

Font: Sánchez, C., *Conjunt episcopal d'Ègara*. Enciclopèdia del Romànic a Catalunya, Barcelona, vol. II. Fundació Santa Maria la Real: Palencia, 2014, p. 1363

6. BIBLIOGRAFIA

Abadal, D', R., *Com Catalunya s'obrí al món mil anys enrera*. Edicions Dalmau: Barcelona, 1960

Acta de consagració de Santa Maria de la Seu d'Urgell (Trad. J. Bellès). A: VV., AA., *Catalunya Romànica*, VI: L'Alt Urgell, Andorra. Enciclopèdia Catalana: Barcelona, 1984, pp. 316-317

Adell, J. A., *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Els llibres de la Frontera: Barcelona, 1986

Adell, J. A., *L'arquitectura romànica a les canòniques agustinianes*. Lambard, *Estudis d'art medieval*, vol. XII, 1999-2000

Adell, J. A., Serra, R., Vigué, J., *Sant Jaume de Frontanyà*. A: VV. AA., *Catalunya Romànica*, XII: El Berguedà. Enciclopèdia Catalana: Barcelona, 1984, pp. 468-474

Aleu, M. D., Sanchez, R., *El pre-romànic a Sant Jaume de Frontanyà*. L'Erol, revista cultural del Berguedà, 1985, n. 14, pp. 32-33

Alsina, G., García, M., *Visions geogràfiques de la serra del Catllaràs: Anàlisi de la petjada humana*. L'Erol: revista cultural del Berguedà, 2000, n. 67, pp. 8-10

Artigas, J., *El monasterio de Santa María de Ripoll en la excursión hecha al monasterio por la asociación de arquitectos en 20 de junio de 1886*. Tipografía de Fidel Giró: Barcelona, 1886

Baraut, C., *L'origen de la senyoria episcopal de la Seu d'Urgell*. *Acta historica et archaeologica mediaevalia*: 1999, n. 20, pp. 57-61

Barral, X., *Josep Puig i Cadafalch, escrits d'arquitectura, art i política*. Institut d'Estudis Catalans: Barcelona, 2003

Barral, X., *L'art romànic català a debat*. Edicions 62: Barcelona, 2009

Barral, X., *L'arquitectura religiosa d'època romànica a Catalunya (segles xi-xiii): balanç i notes crítiques*. *Catalan Historical Review*, 2011, vol. 4, pp. 181-200

Barral, X., *Arquitectura religiosa antiga i medieval*. A: VV. AA., *Ars Cataloniae* vol. IV. Edicions l'Isard: Barcelona, 1999, pp. 88-91

Benet, A., *Castells i línies de Reconquesta*. *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*: 1991, vol. 23, pp. 365-391

Benet, A., *El comtat de Berga. Origen i límits (S- X-XI)*. L'Erol: revista cultural del Berguedà, 1984, n. 11, pp. 15-24

Benet, A., *Les parròquies del bisbat de Solsona abans de la seva creació*. L'Erol: revista cultural del Berguedà, 1993, n. 41, pp. 13-21

Bolòs, J., *Els orígens medievals del paisatge català. L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*. Institut d'Estudis Catalans: Barcelona, 2004

Bolòs, J., *La història d'un paisatge: el Berguedà al llarg de l'edat mitjana*. L'Erol: revista cultural del Berguedà: 2020, n. 143, pp. 8-12

Bosch, M., *Pedra sobre pedra: la construcció d'un paisatge*. Universitat Catalana d'Estiu de la Natura: 2019, pp. 1-8

Boto, G., *Cartografía de la advocación Jacobea en Cataluña. Siglos X-XIV*. A: *El camí de Sant Jaume i Catalunya*. Actes del congrés internacional celebrat a Barcelona, Cervera i Lleida, els dies 16, 17 i 18 d'octubre de 2003. Publicacions de l'Abadia de Montserrat: Barcelona, 2007, pp. 277-296

Boto, G., Gallego, N., *Canòniques i llinatges comtals en la gestació de la primera arquitectura romànica a Catalunya*. A: Camps, J., Freixas, P. (dir.), *Els comacini i l'arquitectura romànica a Catalunya*. Simposi internacional. Universitat de Girona, 25 de novembre. Museu Nacional d'Art de Catalunya, 26 de novembre de 2005. MNAC, Ajuntament de Girona: Barcelona, 2010, pp. 95-113

Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya, *Excursió a Alps. Santuari de La Quar, Vilada y Sant Jaume de Frontanyà*. Centre Excursionista de Catalunya: Barcelona, 1903, n. 102

Caballé, A., Ollich, I., *Les tombes antropomorfes excavades a la roca de Santa Maria de Lluçà*. AUSA: 1982, vol. 10, n. 102, pp. 361-370

Camprubi, J., *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. IX-XI). La formació del comtat*. UdL: Lleida, 2006

Camps, J., Castiñeiras, M., *Introducció. Els camins de peregrinació a Santiago i el culte a la Mare de Déu en el Romànic*. Síntesi. Quaderns dels Seminaris de Besalú: 2013, n. 1, pp. 3-6

Carbonell, E., *L'arquitectura religiosa a Catalunya a l'entorn de l'any 1000*. Monestirs i territori: 1200 aniversari de la fundació del monestir de Sant Esteve de Banyoles. Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles: Banyoles, 2013

Carbonell, E., Roig, A., *Simposi Internacional d'Arquitectura a Catalunya: segles IX, X i primera meitat de l'XI*. Universitat de Girona: Girona, 1988

Cardona, E., Matas, M. T., *Creació, criteris, metodologia i problemàtica del programa d'anàlisi d'art romànic català (ARCAT)*. Lambard. Estudis d'art medieval. Amics de l'art romànic, Institut d'Estudis Catalans: Barcelona, 1983-1985, n. 3, pp. 11-52

Carreras, J.; Roset, G., *El patrimoni artístic i arquitectònic del bisbat de Solsona*. L'Erol: revista cultural del Berguedà, 1993, n. 41, pp. 87-96

Casa, de la, C., Menchon, J., *La mort a l'Edat Mitjana: els espais funeraris a Catalunya*. Butlletí Arqueològic. Reial Societat Arqueològica Tarraconense, 2002, n. 24, pp. 207-220

Castiñeiras, M., *De l'obra vista al revestiment de l'arquitectura: l'església pintada a la Catalunya Romànica*. A: Camps, J., Freixas, P. (dir.), *Els comacini i l'arquitectura romànica a Catalunya*. Simposi internacional. Universitat de Girona, 25 de novembre. Museu Nacional d'Art de Catalunya, 26 de novembre de 2005. MNAC, Ajuntament de Girona: Barcelona, 2010, pp. 133-149

Catalunya. Servei del Patrimoni Arquitectònic. *Trenta-cinc anys de restauració monumental: l'obra del Servei de Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat de Catalunya (1980-2015)*. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura: Barcelona, 2020

Costa, X., *El monacat als comtats catalans altmedievals, un balanç historiogràfic*. Institut de Recerca en Cultures Medievals: Barcelona, 2019

Dalmases, N. de, José i Pitarch, A., *Història de l'art català*. Vol. I, *Els inicis i l'art romànic. Segles IX-XII*. Edicions 62: Barcelona, 1986

Duran-Porta, J., *Sant Jaume de Frontanyà*. A: Pérez J. M. (dir.), *Enciclopèdia del Romànic a Catalunya*. Vol. I, Barcelona. Fundació Santa Maria la Real: Palència, 2014, pp. 745-751

Duran-Porta, J., *Una reconsideració sobre els orígens de l'arquitectura romànica a Catalunya*. Catalan Review: 2008, n. 22, pp. 227-238

Duran-Porta, J., *Panorama de l'arquitectura romànica a Catalunya*. A: Pérez J. M. (dir.), *Enciclopèdia del Romànic a Catalunya*: Barcelona, 2015, pp. 85-115

Durliat, M., *Existeix un art romànic català?. Reflexions sobre l'arquitectura catalana del segle XI*. Opera Minora: Barcelona, 1988

Español, F., Yarza, J., *El romànic català*. Angle Editorial: Barcelona, 2007

Feliu, G., *La crisis catalana de la Baja Edad Media: Estado de la cuestión*. Revista Hispania: 2004, vol. II, n. 217, pp. 435-466

Ferran, D., *La redescoberta de Santa Maria de Terrassa. De Mossèn Arnella a l'actualitat: estudis, restauracions i arrencaments*. Terme: 2017, n. 32, pp. 93-111

Ferran, D., Moro, A., Tuset, F., *Evolució arquitectònica de la Seu episcopal d'Ègara (segle IV al segle VIII)*. Generalitat de Catalunya: Tribuna d'Arqueologia, 2005, pp. 81-94

Freixas, P.; Sureda, M., *La nau única en l'arquitectura medieval catalana. Reflexions sobre la pervivència d'un model constructiu del preromànic al gòtic*. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins: 2009, vol. 50, pp. 41-52

García, M. G., Moro, A., Tuset, F., *De conjunt paleocristià i catedralici a conjunt parroquial. Transformacions i canvis d'ús de les esglésies de Sant Pere de Terrassa. Segles IV al XVIII*. Terme: 2003, n. 18, pp. 29-58

Gaya, J. A., Gudíol, J., *Arquitectura y escultura románicas*, vol. V. A: *Ars Hispaniae. Historia universal del arte hispánico*. Editorial Plus Ultra: Madrid, 1948

Goday, J., Falguera de, A., Puig i Cadafalch, J., *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Vol. II: Del segle IX al XI. Ed. facsím., 2001. Institut d'Estudis Catalans: Barcelona, 1911

González, A. et al., *La restauració, ara i aquí*. Servei de Catalogació i Conservació de Monuments, Diputació de Barcelona: Barcelona, 1983

Guardia, M., Mancho, C., *Pirineus Romànics, espai de confluències artístiques*. Universitat de Barcelona: Barcelona, 2020

Inventari del patrimoni arquitectònic de Catalunya, El Berguedà. Generalitat de Catalunya: Barcelona, 1994

Junyent, E., *Catalunya Romànica. L'arquitectura del segle XI*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat: Barcelona, 1975

Junyent, E., *La España Románica*, vol. VI, *Cataluña /1*. Ediciones Encuentro: Madrid, 1980

Junyent, E., *La Iglesia. Construcción, decoración, restauración*. Editorial Balmes: Barcelona, 1940

Lacuesta, R., *El Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona. Metodologia, criteris i obra (1915-1981)*. Diputació de Barcelona: Barcelona, 2000

Lacuesta, R., *La conservació de monuments al Berguedà a través de la Mancomunitat de Catalunya i la Diputació de Barcelona*. L'Erol: revista cultural del Berguedà: 2014, n. 122, pp. 37-45

Maestre Abad, V., *Elias Rogent, arqueólogo y restaurador. Notas para la historia de la restauración de Santa María de Ripoll*. Revista de Girona, 1978, n. 83, pp. 201-212

Malé, G. *Iconografia jacobea a Catalunya*. Síntesi. Quaderns dels Seminaris de Besalú: 2013, n. 1, pp. 53-74

Malé, G., *Una posible vía de peregrinación por la Cataluña interior*. Ad Limina: 2011, n. 2, pp. 115-139

Martínez Solsona, Francesc, *Sant Jaume de Frontenyà, mil anys d'història i geografia*. Editorial Montblanc, Granollers: 1967

Mirambell, M., *La restauració del monestir de Santa Maria de Ripoll al segle XIX. Entre la "restauració arqueològica" i la "restauració estilística"*. UNICUM, 2001, pp. 6-8

Molist, N., Ripoll, G., *Cura mortuorum en el nordeste de la Península ibérica, siglos IV al XII d.C.* Territorio, Sociedad y Poder. Revista de estudios medievales: 2014, n. 9, pp. 5-66

Noguera, A., *El Pelegrinatge medieval al nord-est català*. Fundació Pere Simón: Olot, 1994

Ordeig, R., *Catalunya carolíngia, VIII: Els comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga*. Institut d'Estudis Catalans: Barcelona, 2020

Ordeig, R., *Inventari de les actes de consagració i dotació de les esglésies catalanes I. Anys 833-950*. Revista Catalana de Teologia, núm. 4: Barcelona, 1979

Pérez, J. L. M., *La restauración de templos en el periodo de posguerra y la asunción de criterios de vanguardia*. Anales de Edificación: 2015, vol. I, n. 1, pp. 40-48

Pladevall, A., *Els monestirs catalans*. Editorial Destino: Barcelona, 1978

Puchades, J. M., *Toponímia del planejament territorial a Catalunya* (part C - pàg. 264-280). Revista Catalana de Geografia: 1978, vol. 1, n. 2, pp. 229-288

Riu, M. *Les antigues canòniques de l'àmbit del bisbat de Solsona*. L'Erol: revista cultural del Berguedà, 1993, n. 41, pp. 23-29

Riu, M., Valdepenas, P., *El espacio eclesiástico y la formación de las parroquias en la Cataluña de los siglos IX al XII*. Actes des congrès de la Société d'Archéologie Médiévale: 1994, n. 3, pp. 57-67

Rogent, E., *Santa Maria de Ripoll. Informe sobre las obras realizadas en la Basílica y las fuentes de la restauración*. Impr. de la viuda é hijos de J. Subirana: Barcelona, 1887

Tumbo, A., *Sant Jaume de Frontanyà: Art, Natura i Pau*. Diputació de Barcelona: Barcelona, 2005

Salrach, J. M., *Història de Catalunya (Pierre Vilar dir.)*. Vol. II, *El procés de feudalització, segles III-XII*. Edicions 62: Barcelona, 1987

Salvadó, R., Vila, D., «*Per a millor suportar los càrrechs del matrimoni*». *Estudi sobre els capítols matrimonials de Sant Jaume de Frontanyà (1597-1737)*. Paratge: 2016, n. 29, pp. 91-106

Serra, R., *Bergadà: Valls altes del Llobregat, 1905: la primera guia excursionista de la comarca*. L'Erol: revista cultural del Berguedà, 2013, n. 115, pp. 18-25

Sitjes, X., *Les esglésies pre-romàniques de Bages, Berguedà i Cardener*. Caixa d'estalvis de Manresa: Manresa, 1977

Sureda, M. J., *Un hipotètic camí de Sant Jaume. els elements arquitectònics i litúrgics del monestir de Sant Llorenç prop Bagà i la seva possible relació amb la iconografia i el culte jacobeus*. L'Erol: revista cultural del Berguedà, 2008, n. 99, pp. 35-37

Torras, C. A., *Pirineu Català. Guia itinerari. Bergadà: valls altes del Llobregat*. Tipografia l'Avenç: Barcelona, 1905

Vall, R., *Art Romànic. Els claustres*. Quadern de les idees, les arts i les lletres: 1987, n. 56, pp. 820-821

Vigué, J., *El Berguedà. Monuments de la Catalunya Romànica, 1*. Artestudi Edicions: Barcelona, 1978

Vilà, F., *La restauració de Ripoll. Un intent de redreçar la història*. D'Art: 1987, n. 13, pp. 213-223

Vilalta, L., *Sant Jaume de Frontanyà*. Mapes de Patrimoni Cultural [en línia]: Diputació de Barcelona, 2022, <https://patrimonicultural.diba.cat/element/sant-jaume-de-frontanya>

Vilalta, L., *Memòria del Mapa de Patrimoni Cultural de Sant Jaume de Frontanyà*. Diputació de Barcelona: Sant Jaume de Frontanyà, 2022

Villanueva, J., *Viage literario a las iglesias de España*. Imprenta de Oliveres: Valencia, 1821, vol. X: *Viage a Urgel*

Vinyeta, R., *Sant Jaume de Frontanyà i l'alta vall del riu Merlès*. Celblau: Torelló, 1978

Whitehill, W. M., *L'art romànic a Catalunya. Segle XI*. Vallverdú, J. (trad.). Edicions 62: Barcelona, 1973

Whitehill, W. M., *Spanish romanesque architecture of the eleventh century*. Oxford University Press: Oxford, 1968
